(повість)

Півень насторожено витягнув шию. У цій глухій норі, де ніколи не розвидняється й куди ні разу не проникало сонячне світло, просидів уже чимало. Проте завжди вгадував настання світанку і вітав його здушеним, хрипкуватим криком. Того співу ніхто не чув, бо нора знадвору, під хатньою загатою, вона глибоченька й добре затушкована бараболинням, ганчір'ям та черепками.

Півень спробував розправити крила. Але крила вдарились об стіни нори, і кілька дрібних грудочок землі впало йому на спину. Півень чи то зітхнув, чи то глухувате кахнув, сердитий і невдоволений. Потім усе-таки випростався, напружив груди — і закукурікав. Гарної пісні не вийшло, і півень зніяковіло забулькав горлом.

Прислухався — чи ніхто не відповість. Адже звик, що завжди саме після його співу спочатку зчиняється веселий півнячий перегук на їхньому кутку, далі, наче вогонь, перекидається на сусідній, потім перегук лунає з усіх повіток, хлівів у селі, горищ, курників. Півень звик, що разом із його співом наставав день, а тому — коли ще був на волі — іноді здавалось: варто йому не заспівати — і морок нічний не розсіється... Півень прислухався, але зараз у норі не розвиднілось, не долинула нізвідкіля пісня іншого ранкового сурмача. Йому відповіла сліпа тиша, глуха на обидва вуха.

Проте півень почувся впевненіше. Він ще крутіше випнув шию, ще завзятіше кукурікнув. На цей раз пісня вдалась — протяжна й зухвала, а то навіть весела, переможна. Півень потупцяв пазуристими лапами по долівці — й знову прислухався.

Сліпу тишу не порушував жоден звук.

— Мамо!

Її наче що в груди штрикнуло. Легко зіскочила з лежанки на холодну глиняну долівку. Ось тут, на тапчані, завжди спала Галя. Вчулося чи справді?.. Пошастала рукою — нікого. Подушка незім'ята й вогкувата, і рядно не зжужмане. Вчулося... І це вже не вперше. Отак лежить, а посеред глупої ночі раптом чи то присниться, чи то примариться їй рідний голос. Ні очі не присняться, ні руки, а тільки голос. І є в тому голосі й скарга, і щемлива ніжність.

Сіла Меланка на лавці, куняла. І раптом знову:

— Мамо!

Достеменно вже знала, що вчулось, проте перехопило подих. У скронях зашуміла кров, а ноги віднялись, і руки віднялись. Пробує звестись — не може, пробує долоню до грудей прикласти — не в силі. Господи, що ж це з нею таке? Чи не занедужала часом? Таке верзеться, що сама собою звладати не годна.

Таки відпустило поволеньки. Встала — і в голові закрутилось, наче то хата закружляла кругом, ніби то жива долівка під ногами ворухнулась. Устала — тоді вже й зовсім полегшало. Думала каганця засвітити, щоб розгледітись, щоб на себе глянути, та... чи варто? Хоч вікна й позавішувано ряднами та мішками, але ж рань ще яка — все може бути.

Ступила в сіни — і вклякла, прислухаючись, чи не чути нікого за дверима. Тихо начебто. В щілину дихало морозцем, і тонко так просочувався дух сухого снігу. Меланка поторгала засув, знову прислухалась. Але мовчала вулиця, мовчав і великий старий садок.

Вернулася в хату і, відхиливши пічну затулу, длубалася в попелі. Зостався жар учорашній чи вигас? Ворушила патичком, ворушила, — блиснуло іскрою. Підгорнула ближче, почала роздмухувати. Приклала до вуглика кукурудзяний листок, а коли спалахнув, то вже й каганця засвітила. А жарину — назад у попіл загребла.

Тинком долоні захистивши вогник, вийшла в сіни, відхилила ляду в погріб. Дихнуло на неї густим, теплим повівом підземелля, картоплею, буряками. Хиткий струмочок вогню злякано гойднувся, і Меланка некліпливо стежила за ним, поки вгамувався. А вгамувався, почала спускатись по драбині. Порипували щаблі, а їй здавалось, що то її костомахи порипують. Стала на землю і глянула вгору — ляду не зачинила! І як це їй вилетіло в голови? Хоч воно наче байдуже, але ж... І що це з нею ниньки? Примостила бликавку біля діжечки з квашеними огірками, а сама таки полізла зачиняти.

А вже згодом покликала тихенько:

— Галю!

Хоч би тобі миша писнула! Полізла на картоплю, а там уже, в кутку, одклала вбік буряки, відхилила дошку — й заглянула в сховок.

Галя спала. Каганчик ледве-ледве освітлював її обличчя, і здалось воно матері чорним, наче аж струпешілим. Великі, похмурі западини очей надавали їй страшного вигляду. Меланка присвітила каганцем з другого боку — і лице помоложавіло, стало смагляве та вродливе, таке, як завжди. Й полегшало на душі в матері. Вона замилувалась дочкою.

Хоч воно тут і соломою вимощено, хоч на одному кожусі спить, а другим укривається, проте погріб є погріб. Тут тобі й холодно, й вогко, й дихати нема чим. Це ж дитина ховатиметься тут, збавить собі здоров'я, а потім і на себе не схожою стане... Та ліпше вже хай перемучиться, хай перестраждає, тільки б на чужину її не погнали, тільки б од неї, од матері, не відірвали. Бо заберуть, а світ страшний, він не приголубить і не пожаліє, він тільки підімне й розтопче.

Галя ворухнулась, вивільнила руку з-під голови й поклала на груди. А Меланка так і подалась до неї. Ні, не проснулась. Що ж, хай спить. Іноді вона й надвір вигляне посеред ночі, щоб повітря того вільного ковтнути,

іноді й на теплій лежанці годинку-другу переспить, погріється, але треба ж обачною бути, берегтись. Бо хіба ж Настя Хутірна не попалася в їхні лабети? Ото переховувалась по ямах та погребах і в себе, і в родичів, а якось лягла спати в хаті — тут її й застукали перед досвітком... Лежи, дочко, в оцьому закапелку, лежи в холоді, та тільки з матір'ю будь.

Вилізла по драбині, ляду тихенько причинила. І ще не встигла за клямку взятись, не встигла хатній поріг переступити, як надворі почулось: рип-рип... Наче хтось наближався, але наближався несміливо, зупиняючись та роззираючись. Певно, хтось чужий. Добра людина чи лиха? Але чого б це добрій людині в таку ранню пору по чужих обійстях тинятись?

Припала до дверей і слухала. Порипування вгасло під вікном — чи не в шибку зазирає? Господи, хто ж це такий? Господи, чого кому треба? О, знову рипнуло, зовсім близько, біля самих дверей зупинилось. Навіть дихання чути.

Ну, коли дихає, то людина. А це легенько кашлянуло — ну таки справді людина! І Меланці звільна дихнулось.

Але... тс-с-с! За клямку взялось, торгає.

— Хто там? — поспитала і не впізнала голосу свого. Зовсім чужий голос.

— Подайте Христа ради! — почулось.

Меланка й зовсім зраділа: та це ж прошачка ота, що майже дитячим жебонистим голоском говорить, та це ж ота Мотря з Торбою, що вже другий чи третій день по їхньому селу ходить, у кожну хату заглядає. Еге ж, у кожну заглядає, жодної не минає. Якби подавали багато, хіба було б так?

— А ви вдень заходьте!

Крикнула Меланка, а сама думає: "Чого ж це я крикнула? Прошачка — воно, звісно, прошачка і є, а все ж людина, як би там не було!"

— Пустіть погрітись...

Ну, не пустити погрітися — гріх. Бо замерзне під хатою, під самісіньким порогом — проклянуть усі, геть з кісточками з'їдять. Одсунула засув, двері ледь-ледь одхилила — справді-таки стоїть Мотря з Торбою. Зовсім невеличка — мабуть, од холоду змерзлася та від голоду всохлась. Та й зігнулась, наче не порожню торбу через плечі перекинуто, а лантух із слізьми та бідою. Лице — немов плеската велика бурулька, на якій дві краплини водянисті, двоє очей живих. Що ж ти скажеш їй? Не проженеш, як собаку, дрючком не кинеш.

Зайшла Мотря, стала біля порога і стоїть. А потім раз ступила ближче до печі, другий. Вивільнила руки з довгих обстріпаних рукавів і в челюсті встромила. Рано ще в печі розпалювати, рано й сніданок готувати, але, дивлячись на неї, Меланка зітхнула й заходилась готувати паливо.

Мотря ж сама обізвалась:

— Оце холод такий на супостатів, щоб повигибали до ноги. Вони в пух закутуються, в перини залазять, вони на теплому сплять і теплим укриваються, а мороз їм у тіло залазить, душі випікає. Біля Кордишівки сама бачила, як німець ішов, ішов по дорозі, а потім беркицьнувся і зразу ж задубів, мов стерво яке... А то набили ж їх, настріляли їх наші на фронті, то ховали біля тієї ж Кордишівки. Задубіли тіла, такі сухі стали, як поліняччя, що ти його об землю кинь, а воно бумкає й підскакує. То склали всіх до одної ями, засипали. А раніше як ховали? Раніше кожному окремо домовину стругали, кожному окремо копали могилу, а на могилі й хреста ставили. Тьху, прости господи, це ж над православними людьми треба ставити хрести, а над такими задля якої хороби?

— А ви ж і в Києві були, кажуть, — докинула Меланка.

— А в Києві на храмах та на церквах маківочки все золоті, червоні такі, що дивишся, а воно очі ріже, то мусиш одвертатись. А чого ж вони такі червоні? Бо в землю багато крові пролилось, багато сліз побігло, та всякі ж болячки туди закопують, та вмерлих, та убієнних. А церкви все те тягнуть, і смокчуть, і вбирають — ото їхні маківки й поставали такими, що на них і не глянеш. Думаєте, що довго ті божі храми простоять? Люди кажуть, що недовго, що в землю попровалюються, а там, де вони стояли, дюри великі розкриються, й далеко буде видно вглиб, аж до пекельного світу.

Мотря з Торбою розповідала, і лице її, одм'якнувши в теплі, пожвавішало, зовсім добре та лагідне стало. А на тому лиці вуста схожі на ранку, що тремтить од болю, що сама корчиться, ніби підсмажують її на невидимому вогні.

— Отак усі церкви в землю підуть, безодні розверзнуться, і буде видно, як унизу кипить усе в смолі, горить у полум'ї...

— Свят, свят...

— Ото тільки малі діти й зостануться, не всі, а тільки ті, що говорити ще не навчились, що поганого слова ще не тільки не сказали, а й не помислили собі...

— Господи...

— І, може, тоді вже не стане воєн, не стане наруги, бо що ж годна заподіяти одна мала дитина другій?

— А в кого дітей нема, то від того не тільки насіння, не тільки коріння, а й сліду не зостанеться.

— Не зостанеться...

— Бо сказано: летить врем'я во дні і нощі, яко крилами.

— Яко крилами... Авжеж.

— Бо сказано: аще хто смерті не пам'ятає, того мука не минає.

— Не минає...

Мотря з Торбою заплющила очі й бубоніла скоромовкою:

— Ідіть од мене, прокляті, в огонь вічний... Благословенна ти в жонах, і благословен плід чрева твого... Бе же ту Марія Магдалина і другая Марія, сидяще прямо гроба... Ви печаль іматє...

А Меланка мимоволі повторювала:

— Ви печаль іматє...

Давно вже вона не ходила в церкву, всі свята божі позабувала, молитви ті ніколи до пуття не знала, а так — п'яте через десяте, а зараз, слухаючи незрозуміле Мотрине мимрення, дорікала собі за лінощі та за байдужість. Ті слова пробуджували в її істоті не страх, а відчуття чогось всеосяжного, зворушливо-трепетного й... незрозумілого. Вона на коротку мить уявила, як летить врем'я во дні і нощі, схоже на кажана, як швидко й беззвучно махає страшними своїми крилами — і гострим дрожем сипнуло по її тілу.

— ...милість же моя яко облак утренній і яко роса рано падающа, — долинало до її свідомості.

Але вогню того вічного уявити не могла. Слалось перед її зором рівне й спокійне полум'я, зовсім лагідне, не обпікало воно тіла й не спопеляло душі, а вічне полум'я мало бути двигтючим і чорним од своєї несосвітенної сили, мало обвуглювати слова і мислі, в ньому мало згоряти не тільки тіло людське, а й людські заміри.

— ...аще і забудеть жона ісчадіє чрева свого, но аз не забуду тебе... — шамкотіла собі під ніс Мотря з Торбою все те, що спливало їй на пам'ять.

Вільгота гостей не любив зроду.

Коли до нього хто-небудь приходив, то господар завжди вмів помітити його заздалегідь і, не пустивши на хатній поріг, стрічав на подвір'ї, а то біля самої хвіртки. На привітання майже ніколи не відповідав, руки не подавав, а тільки мовчазним, важким поглядом обмацував прибульця. Щоправда, зимою й літом, знаючи відлюдькувату Вільготину вдачу, ніхто до нього не навідувався, зате ранньої весни і восени — ходять. Запрошують його садити фруктові дерева, ягідні кущі або прищеплювати. Він не відмовляється.

Як Вільгота не любив гостей у своїй господі, так і сам не просиджував чужих ослонів. На весілля та гульбища не вчащали ніколи ні він, ні його жінка Олена, ні старший та молодший сини. Проте рік довгий, як вік, і не без того, щоб Вільготу де-небудь не пригощали. Горілка підкоряла його поволі, майже не брала. Вільгота від неї не веселішав, а тільки ще більше супився, лице його наливалось кам'яною непорушністю, зі ці ставали двома гострими свердликами, здатними все пропекти наскрізь. Коли він не пив, не хотів, то його не приневолиш, зате коли вже починав, то слід тільки нагадувати, — і поступово окоренкувата його постать наче аж меншала, роздаючись ушир, важчала, руки не заплутувались у швидких рухах, а ставали повільні й надмірно впевнені. Здавалось, Вільгота думає непереборну думу, бо по чолу промайне зрідка темна тінь чи то світлий спалах пробіжить.

Одним його можна розворушити: коли хтось починав борюкатись жартома — Вільгота ніби на голках сидів. Зразу ж постать його ставала не такою обм'яклою, а сквапнішою, тугіше збитою, і, навіть не торкнувшись його плечей чи рук, на відстані вловлюєш, як усе в ньому затверділо, напружилось, ніби то не два парубійки борюкаються між собою, а сам Вільгота ось-ось має вступити в боротьбу. Коли його починали заохочувати — мовляв, ану ви, дядьку, спробуйте, чи встоїть хто проти вас, — він і вухом не поведе на ті заохочення, буває, що так і піде з гостей, не підвівшись ні разу з ослона, непорушно висидівши від початку до кінця.

Але траплялось, що Вільготу таки заохотять, він ведмедкувато зведеться, ведмедкувато поведе плечима, які начебто в нього аж заніміли, неквапно рушить до свого супротивника. І супротивники ставали проти нього дужі та меткі, і сам Вільгота на вигляд не такий уже моцак, але справитися з ним ніхто не годен. Як упреться ногами — не сколихнеш, ніби поприростали, ніби стали із землею одним цілим.

— Покажіть, дядьку, як старі кіннотники колись боролися, — єхидно під'юджують його.

Коли Вільгота впорувався зі своїм супротивником, тоді на круг випихали діда Катеринку. Так звали діда за покійну бабу, так охрестили його тоді, коли вона була живою, так і тепер звуть. Коли де-небудь Вільгота боровся, то діда завжди випихали, і він уже звик до цього, полюбив ту загальну увагу і той незлостивий сміх.

— Тепер з дідом! — кричать усі.

Але Вільгота й не думає. Хоч він і дивиться на діда Катеринку, але так, наче перед ним порожньо. Ведмедкувато тупцяє, ворушить оцупкуватими коренями рук, очі під бровами — ніби дві каменючки.

— Можу з двома, — каже.

З двома борюкається довше. Хапають його за груди, за шию, але Вільгота стоїть твердо. І, вибравши слушну мить, валить одного і зразу ж, поки той не звівся, валить додолу другого. Переможені борці, крекчучи, зводяться, труть забиті місця, а Вільгота, неклiпливо дивлячись на них, і не посміхнеться.

— Можу й з трьома, — каже зовсім не засапано, тільки що голос із глухуватого став стужавілим, дзвінкішим.

— А ти з дідом! — кричать.

Катеринка хвацько кидає свій костур, півнячою ходою викочується на середину, вдає, що зараз ось ухопить Вільготу попід пахви. Вигляд у нього кумедний, і всі сміються. Сміються так, що й не втямиш з кого — з діда чи з Вільготи. Сміх ще дужче заохочує старого Катеринку, він зверхньо попліскує свого молодшого суперника по плечу. Але Вільгота й на це не зважає. Виходить з кола, розгортаючи грудьми людську хвилю, віддаляється повільно, ніби кадубець котиться. І в тому, як іде, як тримає плечі, як розмахує руками, відчувається зневага до тих під'юджувань, до ласого на глузи діда Катеринки та сміховинної старечої сили. Всі од тієї видимої зневаги смирніють, гаснуть на лицях, тільки Катеринка, ніби горщик з окропом, усе ще бурхливо кипить — його запалі груди ходять ходором, на щоках цвіте нездоровий рум'янець, в очах так і булькає завзяття...

З трьома Вільгота бореться особливо. В передчутті тієї хвилі, коли він на когось кинеться або ж хтось плигне на нього, Вільгота, стаючи тугішим і натоптуватим надмірно, ніби аж коротшає, геть зовсім роздається в плечах, а ноги його, на диво, стають такими чутливими й легкими, начебто вони носять не шестипудове обважніле тіло п'ятдесятилітнього чоловіка, а парубоцьке. Вільгота відступає, відступає, стежить за кожним рухом тих, хто намагається обійти його ззаду чи збоку, присипляє їхню увагу. Обравши слушну мить, скаче вперед. Він увесь у цю хвилю міняється, обличчя перекошується, в оскалі зубів є щось хиже, звіряче. Хапає суперників різко, наче аж кровожерно — і,

здасться, першому з них, котрий уже валяється на землі, виламав руку, другому — звернув шию, а третій — ніби сам звалився, хапається за груди, зіпає, немов йому дух забило. Закостеніле в хижій напрузі Вільготине лице поступово м'якшає, але на ньому немає ні торжества, ні вдоволення — все, що сталось, він сприймає як неодмінне й звичне.

Силою славився змалку, як і своєю вовкуватістю. Грунту в сім'ї не було, то, підрісши, повіявся в Одесу, де працював вантажником у порту. Копійку складав до копійки і з часом до роботи ставав усе ненаситніший. Скоро зрозумів, що здоров'я не наживне, що може спливти, як дим, і знайшов для себе діло легше й забезпечливіше: на ярмарках піднімав гирі, голоблі, за які чіплялось по десятку, а то й більше здивованих і водночас веселих мужиків, гнув залізні штаби та підкови. Спробував був ходити з ведмедем, якого виміняв у циганів, але ж ведмедя треба було доглядати, і вже незабаром, розчарувавшись у скоморошництві, збув за безцінь ведмедя тим самим циганам, а сам знову взявся гнути залізо та піднімати на плечах охочих до цього діла мужиків.

Коли повернувся в село, купив землю, коней і взявся хазяйнувати. Але прогриміла революція, і Вільгота майнув до батька Махна. Про свої походеньки там нікому не розповідав, не любив їх пригадувати навіть наодинці. Нутро селянина, нутро землероба підказало, що скільки б махновська тачанка не котилась — колеса її повідпадають, і, задовго до розгрому батька. Вільгота утік од нього. В село повернувся вже гей-гей по війні.

Коней своїх не застав — втікаючи від червоних, прихопила їх банда Марусі, зате земля стояла незачепана, невкрадена: в будяках, у пирії, в порослій падалиці. Комуни в них, як то було по інших селах, ніхто не скликав, а треба ж було якось жити — і Вільгота сам зорав та засіяв свою нужденну ниву. Одружився пізніше, коли відчув себе міцно на ногах, коли в недорід за кілька мішків пшениці виміняв захлялих коней, котрі за короткий час на вівсі та сіні стали хоча й не такими вже баскими огирами, проте були не з гірших. Олена Павлівна, його жінка, за чоловіком не журилась ні про що, любила, здається, його так, як це

вміють сільські жінки — непомітно й буденно, а про їхнє спільне життя не обмовлялась і словом.

У колективізацію Вільгота трохи забарився записатись до артілі, але й задніх не пас. Він завжди вмів передчути, як та що у житті повернеться, і коли багато чого заставало інших людей зненацька, то для Вільготи, здавалось, і несподіванки були сподіваними... Ще перед війною старшого його сина призвали до війська, а коли в село прийшли німці, молодший подався в поліцаї. Комусь могло здатись, що тут усе обдумано наперед, але ж так склалось, і хіба не було йому прикрощів од нових властей за старшого сина і чи не передбачається йому біда за молодшого, коли повернуться червоні? Еге ж, тут вгадаєш — і не вгадаєш, під один бік постелиш, а другий на морозяному камінні лежить, бо тієї хитрості й не вистачить, щоб укритися з головою, закутатись і під себе підмостити.

...Вільгота, як завжди, встав раненько. І не тому, що, може, якась потреба була, якесь діло недороблене до рук просилось. Таку вже звичку мав — краще недолежати, ніж перележати, краще штани зрання вбрати, ніж пізно, щоб потім, не приведи господи, без штанів не ходити. Вийшов надвір, потупцяв туди-сюди, зазирнув через тин до сусідів, на дорогу теж глянув, на небо. Темно ще було, все спало глухим сном, і снігова баба, зліплена звечора дітиськами, похилила голову, ніби також задрімала. Вільгота підійшов до тієї баби, обдивився. Ти бач, лозиновий віник їй у руки дали, замість очей — два вугляки, а ніс... невже й справді морквина? Нема чого їсти, а вони добро розкидають. Висмикнув ту морквину, сховав у кишеню. Голова снігової баби без носа стала брилою снігу з двома темними цятками та з рисою вуст. Ну, зовсім мертва купа снігу.

Хтось іде понад річкою. А мо', вчулось? Але ж ні, не вчулось, бо порипує так, наче приморожений сніжок посапує. Хоч ходити в цю рань ще й не дозволено, але хіба дядька що-небудь спинить? Ти йому вила настав, а він і на вила полізе, бо треба, що вдієш!.. Одійшов Вільгота до старої груші, до стовбура притулився. А хруск той сухенький усе ближчає, сильнішає. Вже й постать видно. О, зупинилось, назад глянуло, а потім і в поле. Невже Юрко?.. Але чого б це в таку годину?

І справді Юрко, бо завернув до обійстя, бо знає, як ту хвіртку одчинити й зачинити, і згинається ото, ніби кілок йому вбито в спину... Коли вже син поминув його, Вільгота, не покликавши, пішов слідом. Юрко зразу ж зупинився, рука до кишені шаснула, так і захолола там, а вголос:

— Тату, ви?

Нічого не відповів. Підійшов ближче — в Юрка було темне якесь, чуже від напруження лице, губи напіврозтулені, ніби хотів сказати щось хлопець, але так і застиг. Руку вже витяг із кишені й повів нею у повітрі, наче хотів щось узяти і не взяв, наче хотів щось зробити...

Вільгота мовчки пішов до хати, Юрко — за ним. На сінешньому порозі став, пропустив сина попереду, сам трохи постояв, прислухаючись, — і тоді вже зачинив двері. Підказувало серце, що неспроста оце Юрко перед світом прийшов. Та й не близько ж йому, аж на другому кутку живе. Гарна хата в нього — нова, цегляна, під бляхою. Голова колгоспу втік, то кому ж було поселитись у господі його, як не Юркові? Ото Юрко й поселився. Щоправда, постої ті в нього не переводяться вже не перший рік, але хіба без цього обійдешся?.. Якби випогодилось, то краще стало б, але воно випогоджується — тільки в другий бік. Чи не того й прибіг, щоб завчасно в батькову хату проситись? Теж правильно, краще самому перебратись, ніж чекати, коли повернуться і виженуть. Шкода, звичайно, такий дім кидати, але ж дім — це діло наживне, а що наживеш, коли голову з плечей знесуть?

Юрко сидів на лаві, поклавши шапку на коліна, а мати дивилась на нього тужливим зором. Були в неї круглі, чорно-зелені очі з каштаново-коричневим зблиском у зіницях, були в неї повні й незів'ялі вуста, було в неї дорідне й смагляве лице, на якому днювали й ночували чисті, дівочі рум'янці.

— Як там Зоя? — запитала про невістку. Юрко скинув на неї неспокійним оком, так, ніби не розчув.

— А діти? —цікавилась уже близнятами його — Павлом і Лавром, що народились минулої осені двома огірочками.

— А-а... Зоя пошила собі нову спідницю з того рубчика, що ви набрали... Павло чогось бухикає, а Лавро веселий.

Вільгота вніс із сіней сніпок житньої соломи, почав розв'язувати перевесло, наче не було нагальнішої справи. Вузлуваті, хижі пальці попаслись по тугому та скрученому — і жовті стебла шурхнули на долівку. Юрко дивився на батька, проте той тримався так, наче, крім нього та жінки, нікого в хаті й не було. Потім поліз під тапчан, почав ворушити там якесь дрантя, стоптані шкарбуни, — мабуть, онучі шукав. Юрко встав, набрав у чашку води, але пити не став, тільки до рота підніс. Потім сказав якось зразу:

— Будуть палити!..

І здивувався: як хрипко й тихо прозвучав голос його. Одкашлявся, приклавши долоню до грудей, і швиденько позирав то на матір, то на батька.

— Ну? — мовив під тапчан Вільгота. — Хто сказав? — І, здавалось, у тоні його не було ні страху, ні занепокоєння.

— Ніхто не казав, але з усього видно, що збираються... Позавчора у Дериколівці палили, вчора у Псярівці, а сьогодні...

— За що?

— А німця ж отого хтось порішив на вашому кутку.

— У полі ж, а не на кутку.

— Хіба не однаково?

Батько вже випростався і стояв перед Юрком високий і похмурий. Наче аж вищий, ніж завжди, і лице стьмяніле, а під очима провалля. І нічого не здригнеться. Дивиться. Ніби запитує: чи знаєш, що сказав? І мати так само дивиться, те саме запитує.

— Всіх? — запитав Вільгота.

— Не повинні б усіх, — видихнула мати.

— Ото вони розбиратимуть! — несподівано верескнув Юрко. — Вони підряд усіх палять, не дивляться, хай їм трясця! А ваш куток — неодмінно, бо ж від Збаража, а в Збараж не сьогодні, то завтра червоні прийдуть.

— Всіх і палитимуть? — знову перепитав Вільгота, і знову в його тоні не пробилось ні страху, ні занепокоєння. — Не всі ж винуваті за того німця. Хтось один... Є такі, що мовчать, попричаювалися... Більшовиками були — й зостались.

— Думаєте, вас помилують? Для них зараз усі однакові... Облава буде... Пошлють рови копати, околи. Ритимуть біля лісу і там, де Дідькова Задниця... Нас усіх посилають на облаву. Не думайте, тату, що вдасться одкрутитксь, чи що. Бо з нами і за нами ходитимуть дойчі й мадяри.

— Ти поліцай, сину, — мовила мати, — то, може б, так зробив, щоб тебе на наш куток опреділили?

Юрко тільки рукою махнув. Мовляв, що ви, мамо, торочите. Хто ж це пошле мене на Соболівку, коли всі знають, що ви тут живете? Хіба не знаєте нашого старосту Самця? Під ним земля западається, то він ладен усіх потопити та повбивати — і своїх, і чужих.

— Треба все ховати, — мовив Юрко і зробив такий жест руками, наче підгрібав до себе весь світ. — Усе треба поховати, щоб нічого ніде не лежало.

— Та й так не лежить, — мати.

— Знаю, — все більше опановуючи себе, кинув Юрко. — Знаю, позакопували все, що могли. Але й решту треба так сховати, наче його й не було.

— Де ж тих схоронів набрати? Хіба землю зараз угризеш чим-небудь? Та й люди бачитимуть...

— Що ви мені одне й те ж туркочете — люди та люди! У погріб нічого не клали? Складайте все в погріб!.. Одгорніть картоплю — й під картоплю. На самісіньке дно валіть, — не бійтесь, через кілька днів усе повиносите. Головне — зберегти, щоб не пропало.

Вільгота дивився на свої руки, ніби вперше їх бачив. Широкі, плескаті, з кістлявими горбиками щиколоток, з короткими сучкуватими пальцями, зарослі рівно висіяним рудувато-вогнистим волоссям, його руки лежали на колінах спокійно, вони повинні б вселити впевненість у душу, але не вселяли. Наче ці руки належали не йому, а були чужими і лежали осторонь.

— Тільки робіть так, щоб ніхто не бачив і не знав, бо потім усе на мою голову звалиться, — додав Юрко.

— А коли ж почнеться? — поспитав батько.

— Може, вдосвіта, може, ополудні, а може, й увечері.

— А облава?

— Мабуть, по сніданню.

— Ти ще кому-небудь казав?

— Нікому.

— Тітці Оляні не казав і дядині Олександрі?

— Ви хочете, щоб мене скарали? Тільки вам. Ніхто з поліцаїв про це не знає, навіть Самець... Оце мені вдалось підслухати.

— Чого ж це вони? — знову мати.

— Чого! Чого! — перекривив Юрко, не в змозі перебороти роздратування. — Бо прищикнули їм хвоста, мусять тікати.

— Що ж це з тобою буде? Він так і вибалушився на неї.

— Часу маєте з заячий хвіст, а розбалакуєте, — мовив якось сумирно, наче аж винувато.

— Може б, ти, Юрку, і собі десь зараз заховався, га? — обізвався Вільгота.

— Мені не можна. Бо до сім'ї прийдуть, та й вас не обминуть.

— Я знайшов би, де тебе заховати... — ніби й не слухав батько.

Юрко змовчав. Провів долонею по шиї, по чолу — так піт і літню втому стирають, а потім:

— Ну, я пішов, бо світатиме ось-ось. Вільгота встав — і знову виріс перед сином чи не до стелі, важкий і насуплений.

— То поженуть мене на окопи? — запитав.

— Якщо не сховаєтесь.

— Ну, я сховаюсь, а що з нею зроблять? — кивнув на Олену.

Юрко не відповів. Наклав шапку, зав'язав поворозки, повільно дістав із кишень рукавиці, неспішно натягнув їх. Здавалось, поспішав — і наче не квапився. Зрештою ступив до порога, зігнувся, бо двері були низькі, проте не відчинив їх, а обернувся. Сумовито глянув на матір, але так нічого й не сказав.

Тільки кашлянув, уже в сінях.

Вільгота не пішов його проводжати.

Рипнули двері протяжне, наче зітхнули, й на порозі став Юхим. Голомозий, розхристаний, одна штанина заправлена у валянок, а друга — ні. Колючі бровенята його попідлітали вгору, а злетіти назад чи забули, чи не в спромозі. І одчайдушний він зараз на вигляд, і трохи смішний. Смішний, бо навіщо отакому дрібненькому й непоказному чоловікові, як Юхим, одчайдушність у ранню пору?

— Приймеш, Меланко, чи не приймеш?

— А що, знову? — поспитала.

— Знову! — весело відповів гість. Глипнув на Мотрю з Торбою, що сиділа, вже куняючи, на лаві, і собі примостився поруч.

Меланка саме ставила в піч два горщики з водою — в одному збиралась варити картоплю на сніданок, в другому борщ на обід. Навіть

головою докірливо не похитала — не вперше вже їй приймати отак свого брата Юхима... За що це вони? У такий час...

— А за що? — обізвався Юхим. — Ти піди в неї спитай.

— Та ти ж заводіяка...

— Я заводіяка? — щиро обурюється Юхим. — Я тихий і божий, нікого не зачеплю, слова лихого нікому не скажу. Ти ж бо знаєш!

— Авжеж, знаю...

— Ти мені хоч кілок на маківці теши, то змовчу. Що вже плохий, то плохий, як та стара курка. Ти ж бо знаєш!

— Авжеж, знаю... — ховає очі Меланка. — Ось час який... Не сьогодні, то завтра наші прийдуть, а ти казишся. О господи, якби вже швидше, то, може б, ти за розум узявся... Га, Юхиме?

— Якби швидше! Хоч і немолодий я, та попрошусь в солдати. Може, візьмуть?

— Авжеж... — ховає очі Меланка.

... Час од часу Юхим розходиться зі своєю жінкою. Це трапляється раз на один чи два роки. Пити не п'є, та коли приходить додому веселий, Тетяна вже здогадується, чим це може скінчитись. Сидить у кутку на ослоні, чоло її затьмарюється зморшками, руки кам'яніють. Стежить, як чоловік вештається по хаті, як перевертає порожні відра, як чіпляється ногами то за тапчан, то за стіл. Слухає, як він береться наспівувати щось сороміцьке чи розповідає про свої походеньки, — і поступово меншає під тягарем журби. Юхим умощується з чобітьми на ліжку, ось-ось повинен уже вгомонитись. Проте ніби між іншим згадує про свою жінку, що сидить у кутку, й дивиться на неї довгим поглядом, який усе дужче торопіє і

тупіє. На обличчі показується брезкле невдоволення, од нього чорніє й колющиться зір, а губи звужуються й наче дерев'яніють.

— Ти чого сидиш? — пита нарешті. Жінка не зворухнеться, хіба що з однієї брови на другу перескочив дрож.

— Довго ще човпітимеш над моєю душею? У відповідь йому пливе сліпа тиша, у якій безслідно тоне й зникає його гнів.

— Чуєш, тобі кажуть!

У жінки ще на верхній губі попурхав дрож — і немов заціпило. Хоч би схлипнула чи зітхнула, одразу полегшало б. А то бач, яка безсловесна свята виськалась!

— Обізвешся мені?

Вона підводить на нього очі — залляті вологим блиском, вони світять таким гарячим смутком, що той вогонь обпалює Юхима, підводить із ліжка.

— Можеш мовчати! — кричить. — Я й так знаю, що в тебе на умі. Думаєш, коли випив, то й розум собі залив. А я не залив, хоч і є що, бо не з дурніших... Чого випив? Хіба хотілось? Та що зробиш, як нема де дітись од самого себе? Що зробиш!

Гнів зникає, натомість з'являється спокійне п'яне співчуття до самого себе. Проте ненадовго. Бо скоро схоплюється і — сердитий, невтішний — знову викидає з грудей покалічені од поспіху вламки слів:

— Де мої діти? Чому не привела? Відповідай, бо я з тебе видеру голос.

В її очах густішає того вологого блиску, зіниці мало-мало не захлинуться, не погаснуть; і струменить із них така гостра просьба співчуття й ласки, що Юхим таки зривається нарешті. Те, що дрімало в ньому, що не пускало вгору живих болісних паростків, раптом прокинулось, закричало болем, душу йому посолило такою зернистою сіллю, що він махнув рукою, ніби відрубав своє минуле, й починає збиратись. Витягає зі скрині сорочку, з шафи — чоботи, бере іще сякий-такий одяг, котрий знадобиться якщо не взимку, то влітку, потім, подумавши, розбиває об долівку один-два горщики, макітру, розворушує в печі попіл, що аж груди собі запорошує, — і йде. Хряскає дверима, ніби й вони в чомусь винуваті, і, вийшовши надвір, почувається вільною людиною, яку ніщо не зв'язує: хоче — танцює, хоче — співає, хоче — на руках брикає. Він щасливий, все йому ніпочім, усе здається легким і досяжним. Люди, котрих стрічає на вулиці, з його вигляду розуміють — Юхим знову покинув жінку. А він кидає кожному безпечно:

— Лечу на всі чотири!

Дехто підморгує й цікавиться не без лукавства:

— Мабуть, просто неба тепер ночуватимеш?

Юхим б'є себе в груди, по обличчю скаче такий щасливий усміх, що позаздрити можна.

— Горобець не сіє і не ясне, а їсть і п'є. Хіба на світі одна жінка? У кожусі водиться бліх менше, ніж є жінок, що ладні вчепитися за чоловіка.

— Та ви ж не кожух!

— За що й дякую господу-богу.

— А якби кожухом стали?

— Теж дякував би! Тепер як? Скажуть, що ти розумний, — добре. Скажуть, що дурний, — теж добре.

Непоказний, наче якийсь аж зачучверілий, з кругленькою, як кавунчик, головою на короткій шиї, з бровами, що ніколи не знають спокою, а скачуть, здригаються, насуплюються, Юхим, здається, ні в кому не пробуджує співчуття, а тільки незлостиву насмішку. Проте незлостиву ту насмішку він сприймає як приязне ставлення — і ладен душу свою перед будь-ким відкрити, ладен про все розповісти.

— Що прив'язує до одного місця, коли ти не камінь? Ну хата, ну жінка. Хату не спалиш, бо рука не підніметься, а бабу покинути можна, баба — це хоча й набуток, але не прибуток. Є вона — податку не платиш, нема її — теж не платиш. А я літати хочу, на всі чотири! В горобця скільки того мозку, га? Скажіть, хіба в нього так багато мозку? А не сидить на одному місці, літає.

Розумніший од чоловіка. Ні свиней у нього на хазяйстві, ні городу нема, ні горшків... Не сіє і не жне, а їсть і п'є.

— То чого ж ви до жінки сватались? Було з горобейкою шлюб узяти, в неї мозку ж менше.

— Не пізно, ще не вмер, то й до горобейки сватів послати можу, аби охота була.

Працював Юхим до війни у школі їздовим, ходив біля двох конячок, які, крім того, що орали присадибні ділянки й возили паливо, правили для вчителя зоології за живу наочність. Юхим був задоволений своєю роботою: по-перше, за неї не писали трудодні, за які можна щось одержати чи й не одержати восени, а щомісяця видавали гроші на руки; по-друге, він в будні і в свята спілкувався з сільською інтелігенцією, завдяки чому набирав у своїх очах неабиякої вартості, і хоча не вважав

себе за інтелігента, а й не за простого собі їздового, котрий знає тільки конячі хвости, поцвьохкує батіжком, та й годі.

Якось викликав Юхима до себе директор школи, їздовий наперед здогадувався, про що йтиметься, і наперед приготувався виправдуватись. Директор недавно демобілізувався з армії, любив дисципліну в усьому; завів, наприклад, що діти на перерву виходили правим боком коридора, а повертались у класи — лівим; завів також, що педагогічна нарада не може відбуватись, якщо на неї не прийде бодай один учитель, — це спричинялось іноді до того, що нараду скликали по шість, а то й більше разів, поки відбувалась вона аж у неділю, а деякі вчителі почали ворогувати між собою.

— Ви працюєте не в колгоспі, а в школі, — сказав директор. — Ви про це пам'ятаєте?

— А чого ж, — підтвердив Юхим.

— І пам'ятаєте про те, що перебуваєте серед дітей, що за кожним вашим учинком стежать сотні очей?

— А чого ж...

— Розпуста моральна, розпуста побутова — це не ваша особиста справа, це справа колективна.

— А коли надоїсть, то як?..

— Свобода — це усвідомлена необхідність. Зрозуміли?

— Вроді... ні...

— Маєте час, щоб зрозуміти. Йдіть.

Про ту "усвідомлену необхідність" Юхим чималенько думав. Охоплював руками голову, напружувався, ось-ось, здається, вхопить смисл, докопається, ось-ось вилущить горішок із шкаралупки — аж воно блисне й зникне, тільки нудний біль зостається в голові. Ніби й правду йому сказано, не обдурено, а почнеш міркувати — й нічого не зловиш розумом, от чудасія!

А тут ще й школярі — відрада й не відрада. Налетять, сипнуть йому в вуха сміху та крику:

— Дядьку, підвезіть!

— Найшли підкову, що гнідий загубив?

— Глядіть, глядіть, буланий вашого батога догризає!

А той буланий — і не збирався. А той гнідий — і не губив нічого. А сам дядько Юхим не їде зараз, а тільки йде, понурившись, по шкільному подвір'ю, та й годі...

Живе в сестри тиждень, живе другий. Виганяти — ніхто не виганяє, годувати — годують. Та все ж таки це не власна домівка, де захотів — уночі спиш, удень сидиш, а захотів — цілу ніч можеш мишей ловити, зате вдень відсипатись. Тут і ходиш якось не так, як завжди, а вдома й не думаєш про це, хоч і рачкувати можеш, бо ніхто не дорікне. У чужій хаті весь час пам'ятаєш, що ти в чужій хаті, а хіба в своїй власній треба про це пам'ятати? Хіба коли маєш волю, то щодня торочиш про неї, а не забуваєш, бо живеш тією волею?

І щоб до якоїсь молодиці подався Юхим, то ні. По-перше, на приміті такої не мав, по-друге, ніхто й не приманював його. А якби приманювали, то добре помізкував би, йти чи ні, бо, коли правду сказати і рідної сестри ж таки послухатись, — не молодий уже... З часом душа його в чужій хаті починає марудитись, щось у ній стогне — спочатку тихо, а потім

голосніше, руки його хоч і працюють, а журяться, очі запечалені. Немов кореня мав якогось у житті — вирвали його, нема кореня, ходить Юхим викорчуваний, може зогнити — сліду не зостанеться. Як тут не зітхнути?

Здибає нарешті якусь сусідку чи сусіда на вулиці, говорять про всяку всячину, а потім Юхим і питає:

— Як там моя, бігає?

— Бігає, чого їй!

Відповідь неприємно вражає Юхима. Ти бач, не сталося нічого, хоч і пішов од неї. Він тут забути про неї не може, а вона — бігає! Казав якомога недбаліше:

— Ну, хай-хай!..

Після того ходив хмарою. Де не був, що не робив, а думки навертались до покинутої хати, до жінки, яка без нього живе, мабуть, не гірше, ніж із ним. Кортіло піти до неї, посваритись, щось побити, порушити її спокій.

Коли знову здибав когось із сусідів, то казав:

— Тетяні передайте таке: хай заколе отого кабанчика, що я в районі на покрову купив, горілки хай дістане для родичів — і шле до мене людей, щоб перепрошували. А коли не захоче свого кабанчика колоти, то щоб позичила м'яса в Киндяків, свіжину вони мають, на базарі всього не спродали. І ще передайте, що Киндякам пізніше віддамо м'ясо, зі свого.

На перших порах чекав, що жінка й справді пришле до нього людей з перепрошуванням. Уявляв собі, що говоритиме, як дорікатиме Тетяні, як відмовлятиметься повертатись додому, а потім нарешті згодиться. Проте

посланці від жінки не приходили, не з'являлась і сама жінка, — Юхимові ставало ще марудніше, не знав, де себе подіти, як дивитись у сестрині очі. Не хотів, а воно само якось добре так думалося про жінку. Згадував, як побрались ще до колгоспу, в злиднях, тоді самим тільки духом теплим і годувались; згадував, як ходив у старих подертих черевиках, а зима, холодно, простудишся — й готово, дав дуба, та одного разу прийшов додому, а на лаві новісінькі чоботи стоять ("Чиї це? — запитав. "А твої", — відповіла Тетяна вдавано спокійно. Справді, таки для нього вона постаралась ті чоботи — продала все своє ще дівоцьке вбрання, крадькома справила йому); згадував, як поспішав із далеких країв, із лісосплаву, в своєму селі вже, за горбком їхня хата, а дійти ніяк не може, ноги не несуть, відібрало з радості, і коли підійшов близько — Тетяна стоїть за ворітьми, чекає, ніби знала, що він повертається... Отже, всього випало на їхню долю, терпіли вдвох — горе від того було не таке вже й гірке, а щастя — солодше. Одного дня складав свої пожитки й казав сестрі:

— В гостях добре, але в мене ж і свій дім є. Бо як-не-як не сидів я склавши руки. Щось таки маю.

— Хто ж каже, що ти не роботящий чи з нехлюйського, роду? Своє маєш, аякже.

— Це ж і доглядати його треба, ніхто за мене цього не зробить. Чи там щось розвалюється, чи поламалось.

— Йшла, то бачила, як чиясь корова в садок ускочила — геть-чисто перевернула тин біля тієї яблуньки, що ти позаторік посадив.

— О-о, це ж доведеться наново тин городити, бо хіба то тин? Саме тьху, прости господи, від людей стидно.

Повертаючись додому, вибирав споночілу пору, щоб менше бачили. Не обходилось без того, щоб і не зустріти когось. Юхим ховав свої пожитки за спину й казав:

— Чого це я маю валандатися десь? Живу у сестри, далі можна жити, ніхто не виганяє, але ж є своя хата. Треба ж їй якусь раду давати, бо ж розсиплеться.

— Що правда, то не гріх, — ховали від нього насмішкуваті очі. — А як з горобейкою? — питали.

— А що — горобейка? — гнівався чоловік. — На хоробу вона мені здалась. Хоч яку-небудь, а жінку ще маю, о!..

Вона ж спочатку не знає, радуватись їй чи плакати, що він повернувся. Як і тоді, коли він сварився та гнівався, сидить у кутку на лаві, дивиться закам'янілим зором.

— І в сестри можу прихилитись, але ж свою хату маю, то чого тинятимусь, га?

Нема відповіді. І тому, що жінка мовчить, Юхимові аж легше стає. Він починає говорити й говорити, боїться, щоб жінка слово вставила. Там щось перекладе з місця на місце, там щось переставить — у рухах радість і хвилювання. І бубонить, бубонить — про все. А в очах — ляклива запобігливість.

Нарешті втомлюється балакати — залягає в хаті мовчання, як грім. Довшає, розтягується, ось-ось...

— Вечеряти будеш? — питає Тетяна.

Він дивиться так, наче його проклинають: по обличчю повзе змертвіла хвиля, обвуглює зморшки.

— Що? — ледь-ледь розклеплюються тверді губи.

— Куліш у печі холоне, вечеряй.

Їсть він мовчки й неквапно. Лице винувато-рум'яне, лякливо-іскристе. Найдужче боїться тепер одного — стрітися поглядом із жінкою. І хочеться, щоб тій вечері кінця-краю не було.

Поки Юхим розказував ото про свої нові пригоди Меланці та Мотрі з Торбою, вже й дніти почало. Примарне, хворе якесь світло просіювалось крізь завішані ряднами вікна. Але ряден господиня не знімала. Хай собі висять, поки каганець у хаті блимає, висолопивши блідого язичка з віхтиком сажі вгорі. Лиця ставали жовтуваті, біля очей та біля ротів залягли темні провалля, а Юхимове обличчя то й зовсім споганіло — доля не дала чоловікові ні брів, ні чималого носа.

— Я тобі скажу, Юхиме, — обізвалася сестра, — те, що завжди казала. Не сміши людей та не муч Тетяну.

І чого ти казишся? Було б із жиру — так жиру ж того нема! Ну чого? Скільки ти уже сходився і розходився? Знову назад побіжиш.

— Не побіжу, — затято буркнув Юхим. — Навіть коли ти проженеш мене...

— Чого б це я тебе проганяла? Побудеш — і сам підеш.

— Не піду, — знову буркнув Юхим.

— Одному на старість розум у голову приходить, а другому...

— Буває, — встряла й собі Мотря з Торбою. Юхим вибалушився на неї. Мовляв, тут брат із сестрою розмовляють, а ти чого лізеш? Пустили тебе в теплу хату, скажи спасибі, а сама сиди тихенько, як миша.

Проте жінка вела далі, наче й не помітила того лихого погляду.

— Тому — те, а тому — інше. Сім раз одміряй...

— Скільки ж можна міряти! — сердито заперечила Меланка. — Він уже двадцять сім років міряв, а різав — то все по серцю та по печінці.

— Людині ніхто вгодити не може. Ото хто в неї найближчий та найрідніший? Вона сама ж. Але живе так, що й з душею своєю не мириться, що сама собі ворог найлютіший.

— Це ж хто для мене ворог найлютіший? — поспитав, нічого не втямивши, Юхим. — Це я собі ворог?

— А то ж хто? — підтримала Меланка.

Проте Юхим наче й не чув її. Він сікався до прошачки.

— Я собі ворог? А хто ж тоді мій товариш? Чи не вчорашній недруг? Я всім лиха завдаю, я й сам себе поїдом їм, так? Усі милі та божі, тільки я один убоїсько несосвітенне!

Мотря з Торбою нічого не казала, тільки дивилась на нього переполошено. Губи її, два тоненькі мотузочки, здригались, але голосу не чулось. Її оторопіння ще дужче піддавало охоти Юхимові.

— Авжеж, я не вмію жити, не вмію слова сказати, не вмію ногою ступити! Дурний! Нічого не надбав, нічого не накрав! Ворог сам собі! А ви всі годні і жити, й ногою ступити. А ви і надбали, й наховали! Бач, яку

торбу носиш! Це ж, певно, і напросиш, не буває порожня. Авжеж, ти собі не ворог. Бо такий час, людиська мруть, як мухи, а ти "алілуйя, алілуйя" — от уже й маєш яку цілушку. А я собі ворог, бо й здоров'я немає, бо й виробився, бо й дітей нема...

Груди його ходили ходором, з рота вилітали не слова, а гарячий присок. Зрештою замовк, тільки зіпав. Руки тремтіли, немов коріння, яке підмиває вода.

— А який тепер толк із тих дітей? — мовила Меланка. — Ти його доглядай, сама не спи, недоїдай, а тут загуркотіло, прийшли оці — та й забрали, та й погнали, нема, наче й не було.

— Не в кожного забрали, — Юхим на те.

— А в кого не забрали, то стеряє здоров'я по ямах та льохах, куди воно буде судне! Оце як подумаю, що поженуть дитину, то ладна руки на себе накласти, щоб не відати й не чути...

Юхим совався на лаві й позиркував на Мотрю з Торбою. Хотів поговорити про Галю, але при цій хіба поговориш? Авжеж, божа це людина, божа, але чужа! Таки змовчав, ковтнувши слова, що на язик просились. І про своє вже:

— Ми таки з Тетяною горнята потовкли, а я повіявся — і нічого не взяв із собою.

— А-а-а... — тільки й протягла Меланка, маючи своє на думці.

— Бо в чому ходитиму? І сорочки ж усі там зостались, і штани. Що з нею вдвох настарались — поділимо, що моє — заберу.

Меланка нічого не відповіла, дивилась у піч, і по її лицю скакали, а то рівно блищали бліді спалахи вогню. Зір стуманів, і в живих застиглих сльозах заворушились золоті іскрини.

— Хату вдвох ставили, — правив своєї Юхим, — поділимо безпремінно. Жити там не житиму, то зможу половину розібрати або ж продам комусь. Та ні, краще, либонь, розібрати й на другому місці поставити.

— Тю на тебе, — глухо, з самих грудей, заговорила Меланка. — А в чому ж Тетяна житиме, коли ти півхати повалиш?

— А то мені голова болить про це? — всміхнувся безпечно Юхим. — Стелі не буде, то долоню проти дощу наставлятиме.

Мотря з Торбою знову задрімала й пробурмотіла крізь сон:

— ...милість же моя яко облак утренній... Юхим кинув на неї хутеньким поглядом, але зразу ж і заспокоївся. З пришелепуватих та блаженних дивуватись не треба, бо то хіба вони говорять, то їхніми вустами злиденна, згорьована доля обзивається.

— Згрібай, Олено, сміття. Згрібай усе й на горищі, і в коморі, і в хліві, й те, що попід хатою.

Не питала — навіщо. Знала, що рано чи пізно про це довідається, що її Іван щось задумав. Розуму в нього, може, й небагато, зате твердий і темний, в нього, коли вже там що заквасити, то неодмінно вибродить. Та й нащо людині багато розуму? Хіба ті, що мають його багато, такі вже й вдатні до всього, такі вже й удачливі? Де там! З розумом тим ще лиха наберешся, біди всякої, бо розум без гордості не ходить, а гордість без честі не днює й не ночує. Нащо вже ліпше — хитрість. І громада за хитрість не зневажає, а поважає, то й собі ж од неї ніякого збитку нема.

Гребла те сміття на горищі. Ще де яке сінце чи лепешка, то відкладала вбік, бо хто зна, як воно та що, а зима ж надворі й корову годувати якось треба. Всяку пилюку драпаком докупи мела, потерть визбирувала, бо ж за роки позбиралося чимало. А потім сяйнуло їй у голові: господи, це ж коли все палитимуть, то хіба сіно не згорить чи лепешка? Все димом пойметься, все за вітром піде. Здушило їй груди... Щось тре буде придумати, бо коли рятувати, то все рятувати.

Потім у коморі порпалась. Ну, тут багато не назбираєш. Присвічувала каганчиком, вимітала павутиння по кутках, порохняву. Ось борошенце просипалось — жаль його збирати й до сміття валити, це ж для курей можна щось зготувати... І знову сяйнуло їй: не шкодуй, жінко, бо погорить усе! Але... не могла саму себе подужати, не могла не шкодувати.

Вишпортувала вилами гній з-під корови. Зимою не дуже й чистили, холодно ж, а як-не-як у гною тепліше лежати. Вибравши свіжіше, почала лопатою та сокирою колупати таке старе, що не тільки ніс забивало смородом, не тільки в горлі давким квачем стояло, а навіть очі ядуче виїдало. Ого, як заков'язло! І не тільки гній заков'яз, а й сморід... На якусь хвилю одверталась, бо в голові наморочилось, потім знову бралась. Гною не шкодувала. Хоч би й де його подіти, однаково не пропаде, у землю ляже та вдобрить її.

Вже таки розвиднілось, і Вільгота, набравши перший мішечок отого сміття, неспішне почимчикував надвір. Став і розглядався по боках, наче роздумував, куди податись. А насправді ж вишукував тотим оком, чи ніхто часом не бачить його. Ні, коли нікого нема, то не треба й квапитись. Скинув мішечок додолу, дістав тютюну, скрутив цигарку, закурив. Це ж не може бути, щоб ніхто його не побачив — із Меланчиного вікна чи з Чернежиного. Ті Чернеги спершу переговорять між собою, що, мовляв, дядько Вільгота стоїть із мішком у себе на обійсті, а тоді вже почнуть одне за одним надвір вибігати, щоби зблизька глянути. О, так і є. Середульше вискочило, босоноге, стоїть на порозі, сюди стріляє-зиркає

вибалушеним чорносливом та й зразу — круть і до нужника подріботіло, аж сніг закурів. Ну, значить, ось і сам Чернега вийде...

— Доброго ранку, сусіде! — першим привітався Вільгота, коли вийшов Чернега, стукнувши об поріг дерев'яним протезом і блиснувши в його бік соковитим, давно дозрілим чорносливом очей.

— Як живеться, як можеться? — поспитав Чернега. І тут же на свого середульшого насів, що вертав із нужника. — Ти чого, харцизяко, босий бігаєш? Знову будеш мені бухикати?

— Та ви ж самі казали, тату, що мене ніяка хороба не бере...

— Ага, воно ще й на батька зіпає!

— А що ж я взую, коли одні чоботи в хаті — та й ті на вас...

— Отакі ниньки діти, — сказав Вільгота, коли середульший, схопивши запотиличника, шаснув повз батька в сіни. — Ти йому те, а воно тобі інше... А ми ж оце надумали трохи почистити на горищі й попід хатою, то я сміття виношу... Став посеред подвір'я та й думаю: куди ж його висипати?..

— А ти, Іване, не думай. Висип у рів — та й край.

— Наче й невдобно сипати в рів, бо багато всякого мотлоху завелось...

— Можна і в глиняники, тільки це далекувато.

— Отож і я думаю туди, — зрадів, почувши про глиняники, Вільгота. — А далеко, то що я пороблю...

— А чого ж це ви посеред зими?.. Та й у свято...

— Де ще те свято, аж увечері. Бог простить, він усе прощає... Тільки як отаке нехлюйство в хаті і коло хати, то на душі важко.

— Та неси вже, Іване, бо чи ж те сміття варте, щоб про нього стільки торочити?

Закинув Вільгота мішечок на плечі, подався з двору. Бач, як той Чернега куснув його: не варто стільки й балакати. Так куснув, ніби здогадується про щось. Але добре, що сусід заговорив першим про глиняники, а не він, Іван... І за свято згадав... Мабуть, щось закрадається йому в голову, почне стежити, він такий, то тре обачнішим бути.

Походив над глиняниками туди-сюди, вибираючи глибшу яму, таку, щоб убік була вибуртувана. Потім підняв високо мішок і висипав повільно. Мовляв, дивіться, кому охота підглядати! Висипав — та й подибав назад. А вже за другим разом не просто собі мішечок ніс із самим тільки сміттям та потерухою, але й таке-сяке дрантя поклав. І коли висипав, то вже не згори, а донизу спустився, закинув те дрантя чимдалі, притрусив його старанно. Еге ж, як ото мудро зметикував він, щоб у глиняниках схованку влаштувати, і не вночі, а посеред білого дня: догадуйтесь, хто вдатен! Ніколи ще не був такий вдоволений собою, як зараз оце. За третім заходом уже взяв дещо і з ціннішого — чоботи там неходжені, новенькі зовсім, юхт на передки. Той крам ще за Оленою дістався йому, й до цього часу не справив їй нового взуття: то не було коли, то майстра путнього чортма, а коли відверто — то й не хотілося. Бо поки крам — то він крам: і в руках є що потримати, і подивитись любо, а коли зшиєш чоботи, колись же й озути треба, а озуватимеш — стопчуться, а там, дивись, і порвуться. Ні, не марнотратниця його жінка, нащо там брехні зводити на неї, проте вже так заведено, що чобіт мусить дертись, коли він чобіт. Навіть тоді, коли й не ходиш у ньому.

Позаносив Вільгота у глиняники й одежину, яку раніше не встиг заховати і яка ще висіла то там то сям; позаносив також свій столярний інструмент — а гарний у нього інструмент, бо ж і майстер він не з гірших у селі, а з кращих; та й не позичав нікому, як інші, бо знав, що поки воно в твоїх руках — твоє, а піде по позичках, попливе по чужих руках — не чекай уже від нього ні толку, ні роботи... Заніс Вільгота також сапи та лопати, познімавши з них держаки, з вилами зробив те саме, сокирами, колуном, серпи позаносив, коси. А ще яке було там хазяйське причандалля, поскладав на тачку, зверху всипав гноєм і також відпер. Коли вже склав усе в яму, то картати себе почав: і нащо це гній повіз аж сюди, хіба так хазяїн зробить? Це ж коли придивиться хто — неодмінно щось запримітить недобре, бо коли це було видано, щоб Вільгота добриво не на город одвозив, а по ямиськах розкидав.

За якихось години півтори зайшов до хати, а вона тільки голими стінами світить. Це ж треба попередити жінку, щоб і на поріг нікого не пускала, а то почнуть розпитувати та вивідувати. Сів на лавку, роздумував. Проте відчував, що не все ще зробив, що не все заховав. Ось ця лавка і стіл. Згорять, а де він потім дістане? Це ж тепер таке врем'я, що все палять і трощать, — тим більше треба берегти. Узяв сокиру й почав розбивати стіл. Повитягував ніжки, а тоді й дошки повідокремлював. Вийшов надвір, попід хатою шасть у садок, а тут уже й під сніг застромив. Добре, що снігу намело по коліна, можна поховати те та се, а лиха година мине — повизбирує. Кухлі там, чашки, ложки теж у сніг розтикав — між кущами.

Як навинулась у хату жінка, то тільки руками сплеснула:

— Де ж ти все подівав?

— А подівав. Угадай!.. — Колов її зіницями, наче колючками. — Пропив...

Вона й не усміхнулась на те. Тільки:

— Якби ще хату можна сховати... Коли б за пазуху влізла — їй-богу, сховала б...

Вільгота тупнув спересердя ногою об долівку. Та якби змога, то він би цю хату на край світу заніс, та він цю хату й не ставив би тут ніколи, — якби ж то знаття! Кому-кому, а собі вже підстелив би...

— Значить, так, — сказав. — Коли що... Заховав я все в глиняниках, присипав потерухою, а решту — в снігу між смородиною та порічками. Коли що...

— Іване...

— Чого тобі? — визвірився, вловивши в її голосі жаль. — Ніхто про смерть не думає, але готовим бути треба.

— Чи ж з нами буде гірше, ніж із людьми? Таж і Юрко...

— Що Юрко?! Всім одне вготоване, ніхто не відкрутиться, коли що... Тут ні Юрко не поможе, ніхто...

— Якби ж корову де сховати. Бо так берегли її, так ховалися з нею, а може пропасти... Це якби подумати...

— Думай чи не думай, а багато не надумаєш. Треба щось робити — то найліпше думання...

Босі й голі оті Чернеги, а живуть весело. І чого, здавалося б, тішитись? Ну чого радіти, скажімо, самому Чернезі? Що в нього молотарка ногу відірвала, бо, підпивши, заліз туди, куди твереза людина не тільки свою, а й чужу ногу не встромить? Або чого радіти Чернежисі? Здоров'я в неї не таке вже й міцне, а дивись — щороку по дитині, а в урожайні роки — то й по двоє. Робочих рук у хаті не хтозна-скільки, а годувати усі ті роти треба, щодня в пельку щось мусиш покласти.

Щоправда, й діти бідові: його наче й доглядати не треба — само себе доглядає, само й на ноги спинається ще перед роком, само собі і їсти знайде — чи листок квасцю весною, чи яблуко і стручок гороху влітку. До роботи всякої беручкі, силувати не треба, це так, але ж... юрмовисько яке!

Зупинився на хвилю Вільгота в чужих сінях — зирк одним оком на ляду до погреба, другим на драбину, прихилену до стіни. Жердка висить на мотузочках, на жердці — однісінька пір'їнка здригається від протягу. Та й з горища пусткою віє, бо якби яка в'язка сіна, то ще з осені продали б, не втерпіли б. А в погребі коли є ще трохи на денці картоплі та буряків, то добре, бо може тільки півтора корінця й лежати від буряків та недогризена мишами шабатурка з-під моркви.

О, вже почули, що хтось у сінях є, вже хтось біжить до дверей. Узявся за клямку — зразу ж і розчинилось перед ним. Темненька, як галченя, дівчинка засвітила на нього чорним зором. Вільгота відсторонив її, ступив у хату.

— Доброго ранку.

Хоч у хаті стояли гамір та шарварок, проте його помітили, почули. Жінка від печі, господар з лежанки, діти хто звідки (з тапчана й з-під тапчана, з-за столу, з-під лави, з печі, зі скрині, з припічка, з-за материної спідниці та з-під материної спідниці) — всі дивились на гостя з цікавістю, аж наче переполошено. Ніхто у відповідь не побажав Вільготі доброго ранку, і він, важко ступаючи, підійшов до ослона, витер долонею, сів. Скакнув поглядом по хаті — все в ній говорило про нестатки, убогість, а потім поманив пальцем оту дівчинку, що стрів на порозі. Дівчинка й не думала підходити. Він поманив ще раз — і вона, дивлячись спідлоба, повільно підійшла. —Мабуть, думала, що матиме якийсь гостинець. Проте Вільгота незграбно погладив її по голові й усміхнувся. Всміхнувся так, як би то чорна земля всміхнулась — невміло, без тепла. Дівчинка насупилась і відбігла вбік.

— Ха-ха-ха, — зареготав рипливим сміхом Чернега. На запитливий сусідів погляд нічого не відповів, але сміятись перестав.

Був це крутолобий балакучий чоловік, якого по-вуличному звали Півтори ноги. Ті прізвиська взагалі чіплялись до нього легко, як реп'яхи до собачого хвоста, але так само легко й відставали. Свого часу його звали Неллі (бачив чуже кіно, де грала якась Неллі, й те кіно переповідав односельцям); звали Дишельманом (вперше колись постригся в районного перукаря й зумів недоплатити йому десять копійок); звали його також і ХТЗ (мріяв стати трактористом, але далі причіплювача так і не пішов).

— Як поживаєте? — поспитав Вільгота. Чернега знову засміявся. Здавалось, нічого веселішого, ніж те сусідове запитання, він і почути сьогодні не міг.

— А так, — відповів. — Наше життя як мотузок: зверху відірветься, то ми знизу рвемо й доточуємо.

Тепер уже засміялись діти. Вони весело поглядали на батька, позиркували одне на одного й реготали. Найменше дитя, загорнуте в пелюшки, зайшлось раптовим плачем. Чернега взяв його на руки, почав заколисувати.

— Мамо, воно цицьки просить! — крикнув котрийсь із хлопчаків.

— Хай покричить, то гладший буде, — мовила мати. Обізвався, кахикнувши, Вільгота:

— Маку насіяли багато, а молока для них — нема...

— Доїмо козла, — сказав господар, проте вже не засміявся, й ніхто в хаті не засміявся. Тільки знову всі дружно блимнули чорносливом на гостя. Мовляв, і без тебе знаємо, а від твоєї балаканини — не набіжить.

— Це ж ви хотіли колись у нас телицю купити... — здалека почав Вільгота і вдав, що лише в долівку дивиться.

— Та хотіли, але ж правили ви дорого, а в нас які статки?.. Ото наша мати — і за матір, і за корову.

— Ну, не було у вас грошей, а в нас покупець трапився.

— Авжеж, не ви шукали для телиці покупця, а телиця сама знайшла.

— Ми вже старі з жінкою, — правив своєї Вільгота. — Не можемо того хвоста ні доглянути, ні нагодувати...

Тиша загускла в хаті — усі дивились на Вільготу. Господиня забула про вогонь у печі, і на її твару полум'яніли чи то відблиски з челюстей, чи то золоте сяйво зацікавлення.

— Чи не купили б у нас корову? — закінчив гість. Того золотого сяєва на жінчиному лиці побільшало. І зненацька Чернега знову зареготав. Викидав із грудей сміх великими клубками. Здавалось, і немовля заслухалось, бо перестало рюмсати. Всі діти здивовано й непорозуміло дивились на батька.

— А чого ж!.. — нарешті крізь сміх мовив Чернега. — А чого ж і справді не купити!

Дитячі лиця одмінились — на них засіялось і розцвіло по усмішці.

Вільгота ж не розгладжував уст, по слівцю кидав та, здавалось, пильно поглядав, щоб те слово далеко від нього й не покотилось.

— Корова в нас гарна, до паші невибаглива, на самому пирії...

— Та й без пирію! — не міг уже втриматись Чернега. — Ти їй намалюй пирій — а вона вже й доїться! Ха-ха-ха!

Вільгота наче не чув того реготу.

— Не така вже й стара, всі зуби цілі, доїться на чотири дійки, а якби роздоїли п'яту, то й на п'яту доїлася б.

— У тебе, Іване, така корова, що й з хвоста потече молоко, тільки вмій смикнути.

— Корова тобі потрібна, бач, скільки горобців маєш, — Вільгота кивнув на дітлахів, що поперемінне заглядали в рот то йому, то батькові. — Інші на твоєму місці народили б одне-друге, та й годі, а в тебе, чоловіче, як у тієї дощової погоди: репнула зав'язка — і сіється, сіється.

Сказав — і пошкодував: не в свій же город поліз, а в чужий. Хіба ті діти світ йому зав'язали, чи що? Проте Чернега не образився. А тільки мовив з єхидною такою, колючою усмішечкою:

— Мої діти — це мій клопіт.

— Авжеж, — згодився Вільгота. — Але ж сам знаєш, яке тепер життя... Не знаєш, де обпечешся, а де обморозишся.

— Що так, то так. Коли мене морозить, то здається, ніби пече, а пече — то здається, ніби морозить. Але яке б не було життя, а воно однаково життя!..

— Жінки всякі способи знають і зілля...

— А я не хотів і не хочу! Може, я здоровшим себе чую, коли вони ото біля мене бігають та кричать.

— Ніхто ж нічого не каже, — спробував назад відступити Вільгота.

Проте господар уже зайшовся:

— Може, воно ще там не дитина, а булька, — і вбивати?! Як же я тоді в очі дивитимусь собі і своїй жінці...

— Ох, Луко... — тільки й вставила жінка.

— Як подумаю, що котрогось, — повів рукою по хаті, — в мене могло не бути, то ладен сам себе відцуратись. Хай живіт порожній, хай того хліба тиждень не бачило, хай на лушпайках сидить — зате світ бачить, горобців чує!

— Та вже ж що горобців, — криво посміхнувся Вільгота.

— Бо й то радість! — по-півнячому скрикнув Чернега й закашлявся. Раптовий кашель здушив йому горло, і чоловік аж посинів. Отямившись, мовив уже спокійніше: — Хоч і кашляю, зате не збрехав.

Мовчали. Й дітлашня теж понабирала води в роти — від найстаршого до найменшого. Врешті Чернега знову обізвався:

— То прийшов продавати корову?

— Ага.

— Скільки ж вона просить?

— Скільки даси.

— Овва! — тільки й мовив господар. По обличчю пробігла гримаса — мабуть, хотів чоловік засміятись, але стримався.

— Знаю, що багато дати не зможеш, а й за безцінь не забереш, бо якусь копійчину на корову призбирав.

— Якими ж грішми тобі платити? Німецьких ти вже не візьмеш, бо наші близько, а наших грошей катма.

— Щось же ти призбирав... Мабуть, і старі червінці знайдуться.

— Давай у борг! — скрикнув Чернега. — Давай у борг, а я потім тобі заплачу стільки, скільки захочеш.

— Пиши розписку, — важко видихнув Вільгота. — Пиши розписку, що об'язуешся сплатити мені за корову стільки, скільки вона запросить не сьогодні чи завтра, а через півроку.

— Хоч через рік!

— І ще пиши, що коли не буде грошей, то об'язуєшся віддати за корову шматок хати.

— Що хоч напишу! Жінко, там у нас якась паша є? Га? А дійниця? Бо куди ж молоко доїти? Ну, спасибі тобі, Іване. Завжди був поганої думки про тебе — і жмикрут, мовляв, і такий, і сякий, але бачу, що кожне може переінакшитись. Це ж для моїх дітей — здоров'я. А коли забирати? Зараз? Ого! Жінко, а налигач у нас є? Піди пошукай, бо як же без налигача? Ні, ні, треба на своєму вести.

— Пиши розписку, — нагадав Вільгота. Чернега не забарився з розпискою. Дістав із ковбашки пошматовану книжку, вирвав останню, до половини чисту сторінку. Щось написав і тицьнув Вільготі. Той прочитав і, згорнувши, сховав на грудях.

— Де ж дійниця? — метушився Чернега. — А де налигач? — Губи його тремтіли. Бігав по хаті, не знав, де присісти. І знову до Вільготи: — Ви її ще не доїли сьогодні зранку?

— Та ще ні.

— А не ялова вона у вас? До бугая водили?..

— Чи ти, Луко, не знаєш?

— Знаю, знаю, але ж хочеться ще раз перепитати. То водили?

— Водили...

— Жінко, ти чуєш? Це ж вона приведе теля. Теля виросте, можна буде продати!..

Жінка слухала його — й не обзивалась. Тільки світила широким, виснаженим зором. Здавалось, ніби все те відбувається поза її свідомістю, а вона як задумалась про своє, то й передумати не може.

— Отже, так, — і далі гарячкував Чернега, — поставити знайдемо де. Хліва нема, то нехай і в коморі побуде, однаково комора порожнісінька. А там щось і зліпимо для неї. Чи не так, жінко:

Вона все ще мовчала. Та господар і не чекав її відповіді — говорив про своє:

— Буде молоко — можна й на базар понести, все якась копійчина між пальців крутитиметься. Дасиш людям сиру, а вони ж тобі віддячать — те миску борошна принесе, друге жменю крупи чи пшона. Не пропадемо!

"А таки не без кебети чоловік, — осміхнувся внутрішньо Вільгота. — Такий з пісочку стулить хатку-дірку, поселиться там зі своєю мурашвою, та ще всі й щасливими будуть".

— То ходімо, — квапив Чернега, думаючи про те, що поки та корова в чужому хліві, доти вона й чужа, а заведе до себе — власна, не чия-небудь!

Вільгота виходив із хати, опустивши голову, наче боявся глянути по боках. За ним веселий, аж сліпий од радості, хутенько перебирав ногами Лука, та раз у раз зупинявся, бо майже на галоп переходив, випереджаючи гостя і тручаючи його то грудьми, то плечем. Дітлашня хмарою посунула за ними. Наступали одне одному на ноги, спотикалися. Нарешті, розхристані, босі й голомозі, поставали аж за порогом і стежили, як молоденьким, розгарячілим півником скаче і скаче навколо сусіда їхній батько.

Вийшла й мати надвір. Руки в неї чомусь тремтіли, то посплітала пальці, щоб хоч трохи вгамувати дрож.

Тільки Юхим подався до своєї горобейки — чи по сорочку забуту, чи по штани, як тут без стуку двері одчинились і разом із морозом до хати ввалився староста Самець із Юрком Вільготою, а за ними й німець в окулярах ("Як же це вони йшли, що я й не побачила, й не почула? Мабуть, Юрко провів, бо він тут кожну бадилинку знає, а вже яка дірка в тині, то він її й продирав"). Меланка дивилась на Самця, а бачила усіх трьох. Усі вони були якісь насуплені, з сіруватими обличчями — наче аж глевкими. І губи їхні глевкі, й погляди, а що вже лоби — то такі тьмяні й холоднуваті, мов у покійників. У Меланки сама рука піднімалася, щоб перехреститись, але жінка тільки водила долонею по припічку, ніби порох витирала. І все дивилась на Самця — жердинистого такого, на тичкуватих ногах та з голубуватим прищиком на дзюбатому носі.

— Як ся маєте, кумо? — поспитав Самець, начебто жартома поспитав, а лице як було замерзлим, то так на ньому нічого й не здригнулося.

"Вже й кумою стала, вже й породичались", — подумала Меланка, а вголос:

— Та так, як і наш похресник.

Господи, треба ж було змовчати! І що це її за язик смикнуло?.. Бо цей Самець хіба одну людину на той світ спровадив. Та він і комара ладен задушити тільки за те, що той на цьому світі живе, а якби ще спробував укусити...

— Авжеж... — несподівано згодився Самець і зміряв її важким поглядом — та таким важким, наче надгробний камінь їй на груди поклав. — А це що за проява? — і кинув на Мотрю з Торбою, що вже не куняла, а сиділа рівно, дивлячись на прибульців некліпливо і спокійно.

— Прошачка... Божа людина...

— Всі ми божі, — розважливо сказав Самець. Зиркнув на образ у кутку, а тоді вже рівним голосом наказав Мотрі: — Ану век!

Вона слухняно підвелась і поволеньки подалась через хату. Німець в окулярах не так посторонився, як одсахнувся від неї, і в його навдивовижу прозорих очах схлюпнувся й затремтів блакитний острах. На лобі збурилося дві зморшки, а коли прошачка вийшла й ті зморшки розгладились, то залишились замість них дві тремтячі борозенки. Німець непорозуміло глипнув на Юрка, далі на Самця, поправив окуляри і з перебільшеною увагою втупився в Меланку.

— Немає пошестей ніяких у селі, то нанесуть... — буркнув староста, немов тими пошестями був найбільше заклопотаний.

— Де дівку свою сховали, кажіть! — це Юрко.

Усе ще гладила долонею припічок, а по спині одна мурашка прудко побігла, лоскочучи колючими лапками, а за нею — і друга навздогінці.

— Хіба ж не шукали? — зітхнула.

— Ви, тітко, признавайтесь, бо ми до вас не свататись прийшли. Прийдемо свататись — тоді й жартувати будемо.

— Нема її, в Нападівку до родичів три тижні тому подалась. Самі ж бачите, що нема.

Німець, мабуть, нічого не тямив, бо дивився хоча й насторожено, але трохи дурнувато. В Юрка ж були не очі, а ножі, і він тими ножами не тільки Меланчине живе тіло рвав, а й душу її краяв. Самець не втрачав рівноваги — розглядався по кутках, наче для цього й прийшов сюди.

— Коли знайдемо, буде вам погано, — знову Юрко.

— Та вже ж... краще не буде, а що гірше — то, мабуть, теж не буде.

Юрко, рішучий, зазирнув під тапчан, потім — на піч. Одслонив віко скрині, туди-сюди перевернув полотно, що дно прикривало. Розкарячився — і в штандари по плечі заліз. Нічого не побачив, але взяв коцюбу й коцюбилном там поворушив, лиха година тобою б ворушила, коли ти так стараєшся!

— Підпілля в хаті нема ніякого?

— Чи ти не знаєш? Яке підпілля, коли глиняна долівка...

Подерся на горище, ліхтариком там присвічував, щось перекидав, лаявся крізь зуби, а зліз назад — весь у павутинні, порохном притрушено брови, а до вуха чи то кізяк, чи то яка інша хороба причепилась.

"Ну й запопадливий же ти, Юрку, чом я тебе малим не задушила, коли ти по моєму подвір'ю бігав, коли ти з моєю Галею грався? І що тобі та Галя лихого заподіяла, що ти її сліди винюхуєш?"

— Підніміть ляду, — наказав Самець.

Хотіла не скоритись, але таки зігнулась над лядою. Взялася за клямку, тягне до себе — не може підняти. Чи то так ляда поважчала, чи то в неї руки віднялись... Тоді Самець одтрутив її плечем, сам легенько підняв — та й став спускатись по драбині. Меланка не чула свого тіла. Яби ж вони, проклятущі, усі втрьох залізли в погріб, то можна б зачинити, а там — що буде, то буде. Але ж і Галя тамки, не зачиниш...

Юркові уста скривилися в глузливій посмішці. Та зразу ж стер той посміх — і до Меланки:

— Хіба я не знаю, що ви, тітко, хитрі? Ви такі, що самого чорта піддурите...

Але вона не чула, що він каже. Всією істотою слухала — що там у погребі. Так зіщулилася від страху, що сама собі здавалась не більшою за горошину. Ну, зовсім маленькою, такою, що могла непомітно скотитися вниз, туди ж таки, в погріб...

Голова з погреба стала показуватись, плечі, руки. А Меланка боялася — і все шукала Самцеві очі, щоб заглянути в їхню помережану червоними жилками пустку. Зустрілись поглядами — і спершу ноги в Меланки дрібно дрібно затремтіли, далі ж раптово задерев'яніли. Бо прискали з його очей лукаві іскорки, але якісь наче приховані, обережні. Обтрусив коліна, мовив:

— З голоду не повинні померти, бо бараболі трохи маєте...

Юрко докинув:

— Та й сало, мабуть, десь є заховане.

"Заховане. Бо хіба ти мало його залив за шкуру мені та людям? Під шкурою моєю заховане".

— Огірки у вас гарні в діжці, — зовсім спокійно вів староста. — Чи не позичили б мені з макітру?

— А чого ж...

Німець усе ще принюхувався до вишневої гілки. Був на його худорлявому, обтягнутому восковою шкірою обличчі такий вираз, наче його нічого тут не обходило. Щоправда, руку не знімав із автомата — ні тоді, як у хату зайшов, ні зараз.

Юрко вийшов надвір, почав обтрушувати паліччям загату — не інакше як схованки дошукувався. Але Меланці вже трохи відлягло на душі — хоч камінь ще й лежав на грудях, проте немов полегшав. Одним оком дивилась, як там Юрко під хатою товчеться, а другим — за Самцем стежила. Знає чи не знає? Не може бути, щоб не помітив, бо він хіба ж одну дівку до тих дойчів запроторив? Хіба ж одного парубка заслав на каторгу? О, пішов до хлівця, але тільки на порозі постояв, бо, мабуть, знає, що нічого вже там не знайде, навіть якби кожну соломинку своїми пальцями перебрав. О, повернувся, на неї дивиться — і так дивиться, що... Йде. До неї йде. Пішла назустріч — і само вихопилось:

— У мене ж і яблука квашені є... Самець непорозуміло глипнув. Голубий прищик на його носі од холоду побілів і наче аж побільшав.

— Може, і яблук принести? — допитувалась.

— Та не треба, — гмукнув староста. — У мене вдома влежані є.

Підійшов Юрко. Таке насуплене, з посоловілими очима, губи з досади покусує, щоб тебе холера кусала й не відпускала.

А що вже сердитий — ніби не когось він хоче загнати в Німеччину, а його самого оце женуть.

— То не признаєтесь?

— Чи ти не бач, що нема? Сам скрізь шукав.

— То не признаєтесь? — сікається й сікається.

— В Нападівці...

— Кому ви говорите!

Відчула, що течуть по щоках сльози. Юрко скривився й одвернувся: губи сіпались, немов його щойно скривдили і він силкується затамувати образу.

Раптом Юрко розмахнувся і вдарив Меланку. Спершу не відчула болю, зіниці її застигли, наче позамерзали.

Ні, не зіниці, а дві ненависні, спопеляючі скалки. Якби скрикнула, чи що, то, може, він би її більше не бив, а то ж мовчала, вуста зімкнувши, — і Юрко, лихий, став бити її носаками. Меланка згиналась, згиналась, а потім і звалилась додолу. Німець в окулярах усе ще рожевим язиком лизав сніг. Староста дивився в небо, на хмари, що густою повстю нависли над селом.

Юрко зосереджено хекав. Знав, що добре допік чи не кожному в своєму селі, знав, що не буде йому пощади, — й від того не тямився. А коли йому кінець, то хай і всім. Він себе ще покаже, назавжди запам'ятають!.. Нарешті перестав бити — зняв шапку, витер спітніле чоло. Вже трохи заспокоївся і був задоволений. Поспитав глумливо:

— То в Нападівці?

Меланка щось прошепотіла, але ніхто нічого не почув.

— Ви зітхаєте, тітко, еге? — кепкував Юрко. Вона щось знову прошепотіла, і він нагнувся, щоб почути.

— Хай би я тебе... ще маленьким... була задушила, — ледь-ледь прохрипіла Меланка, і на її губах запухирилась кров'яна піна.

Знову озвірів Юрко, знову замірився, але стримав його староста:

— Побережи кулаки, бо день попереду. Та й чоботи пошкодуй свої, порватись можуть.

Меланка чула, як порипує під їхніми ногами... Усе далі й далі, вже за ворітьми. Сніг, на якому лежала, зцілював її, освіжав. Так вона лежала, хотіла було підвестись, але подумала, що це ж доведеться зі снігу вставати, і не зважилась. Тіла свого не відчувала, а в голові починала шуміти ріка. Бігла та ріка по камінню, дзюркотіла по піску, сплескували на ній хвилі, і Меланці здавалось, що біжить ріка з кожною миттю все швидше, дзюркотить усе гучніше, ось-ось підхопить її й понесе, закрутить.

Мотря з Торбою притомилась. Задишки в неї нема, ядухи також нема, а ти ж дивись — забиває дихання. Нема чим дихати, то хоч бери і святу землю гризи, щоб якось ту спрагу вдовольнити. Бувало, захлявши, зіпреться на костур, погибіє так, погибіє, то воно наче й відпустить, наче

й полегшає. А це ж, як на зло, і костур свій забула в чужій хаті. А щоб сісти на землю, то не сядеш, бо сніг, зима... Зітхнула, а й зітхання не помогло... Хоч би деревце яке, хоч би пеньок поблизу — немає.

Нічого не росте між селом та Соболівкою, довгим, як мотузок, кутком, що відбіг од села.

Зійшла поволеньки в ярок, тут уже притулилась до поренчат на місточку. Та й задивилась перед собою — річка не широка, не хтозна-якої глибини, а проте своя вода є в селі, і ген млин стоїть під вербами. Вони позапинались білими хустками — старі й молодші, стрункі й дуплаві; й наче позажурювались, та все ж гуртом, немов укупі журитись легше. На горбку, біля чиєїсь клуні, ялина висока вродливо чорніє, зелене хутро на ній із сивим, сріблястим полиском, що так і вабить зір. І — безлюдно кругом, ніби повимирало все, ніби в норах попричаювалось. Тільки із Соболівки ось якийсь лемент чи то крик долинув — і знову вигулюється моторошний спокій. Мабуть, непереливки комусь... Заплющила Мотря з Торбою очі, а коли розплющила, крізь сльозовиння побачила, що наче хтось іде берегом. Приглянулась, а таки справді йде: і не чоловік, і не хлоп'як, а так, сказати б, півпарубка. Шапка з обірваним вухом, благеньке пальтечко з обшарпаним заячим комірцем. Та й сміхотливий, мабуть, бо під ноги дивиться — й усміхається, ніби щось веселе там бачить.

— Драстуйте, — сказав підійшовши. Та й дивиться на неї з цікавістю, як на якусь прояву, чи що. — Замерзаєте, еге?

Мотря з Торбою не відповіла, то він знову:

— Колядуєте чи щедруєте? Ану, яку щедрівочку знаєте? Чи просто руку простягаєте?

Еге, з балакучих оцей і не чоловік, і не хлоп'як, а так — півпарубка. Тільки чого це в нього лівий рукав метляється, немов там саме повітря?

На війні начеб не встиг побувати, щоб там йому одчикрижило, але хіба під лиху годину не загубиш там, де й не сподіваєшся?

— Та не бійтесь мене, тітко, я не з клятих, — пожартував півпарубка, і на його татаркуватому лиці позміїлась гримаса.

— Захляла я... — мовила Мотря.

— Такі молоді — й захляли, — все ще намагався розвеселити півпарубка чи то її, чи то самого себе.

— Посидіти б...

— То ходімо до мене у млин, — запрошував. — Там хоч і не нагрієтесь, зате посидіти посидите.

А й справді, чому б не піти, коли добра людина просить. Дибала слідом, намагалася ступати у його протопти, але півпарубка йшов сягнисто, хоча й не швидко. Мотря помітила на кущі калини червоний кетяг, не скльований горобцями, і простягнула руку, щоб зірвати. Півпарубка зупинився й стежив за нею — не може дістати, хоч як тягнеться.

— Нащо це вам? — поспитав, зірвавши кетяг і подаючи їй.

— Скрізь ходжу, то, може, комусь знадобиться, — й поклала калину в свою стару, латану-перелатану торбу.

Уже переступила поріг у млині, коли півпарубка раптом зупинився. До його слуху долинув лемент із ближчого кутка, на якому тополі стояли високі й срібні, як палаючі свічки. І зразу ж по шляху прогуркотіла машина, за нею друга — й позникали в глибокій вулиці, за тинами та за хатами. Тільки димок синенький повився над повієм, та наче аж сюди смородом перегорілого бензину війнуло.

Хлопець надворі зостався, щось там видивляючись, а Мотря у млин зайшла. Сіла на старих мішках порожніх під стовпом, що підпирав стелю. Тихо. Зачаївся старий млин, завмер, — вода тобі не плесне, не шелесне. Це отак він спатиме аж до весни, поки крига скресне, а потім тут колеса загримкотять, вода заспіває і люди по-бджолиному загудуть. Запахне зерном, теплим борошном, що лоскотатиме ніздрі. Але ж... чи буде в людей принести що-небудь на помол?.. А зараз тхне мишами, холодом, злежаним порохном, і ген на вікні павутиння бахмате погойдується.

Аж до підборіддя підтягла баба ноги, зіщулилась, щоб затишніше було, й задрімала. Та зразу ж рипнув сердитий сніжок під ногами в півпарубка — і він уже до млина ввійшов. Занепокоєний, мабуть, украй був, бо пробігся з одного кутка в другий, на бабу й краєчком ока не скинувши, потім спинився, наче роздумував. Косоокий, з розтягнутою шворочкою довгих вуст, у млинових холодних сутінках він був схожий на людину, котра замишляє щось недобре. Бабу вразила переміна в його поведінці та й виразі обличчя, і вона, з обачності, полапала, чи близько її торба, й пошкодувала, що забула костур.

— Де ж ви були? — спитав, зловивши її погляд.

— Скрізь ходили мої ніженьки, і скрізь війна та холод.

— А в нашому селі що бачили?

— І тут війна та холод.

— Ет!.. Це ж ви із Соболівки йшли?

— Вигнали мене, окаянні, з хати. Добра жінка притулок дала, а собаки понабігали, гавкати почали, за ноги хапали...

— Які собаки?

— Я й пішла, бо не стану ж з ними гризтись, а в них автомати...

— Ага, німці й поліцаї, значить! — нетерпеливилось йому. — Ну-ну!

— Перед господом усі рівні. І настане час, що будуть вони гарчати й кусатись.

— Які ж ви! — тільки рукою махнув півпарубка. І вискочив надвір. Мабуть, знову роздивлявся по боках. Мотря торбу свою ближче підсунула й спідницею накрила — так надійніше. Тут зразу ж півпарубка назад ускочив. Лице його полютішало, перекривився, мов чемериці об'ївся, — й знову місця собі не знаходить. То туди скочить, то сюди, і все легко так, по-котячому. Врешті став — і до неї:— Що ж там, на Соболівці, га?

— І так мені ніженьки заболіли, так рученьки заболіли, що стала я на містку перепочити. Був би в мене костур, то...

— Ви скажіть, що там ті собаки робили?

В її зорі тремтіло по сльозливій жаринці.

— Чи не били нікого, чи з собою не забирали? — допитувався.

Жарини перемінили барву — із золотистих обернулись на зеленкуваті, та й годі.

— А до Меланки ви не заходили? Ніякої там дівчини не бачили? Говоріть, чи у вас мову одібрало? — вже сердився півпарубка.

Мотря, мабуть, злякалась, бо зморшки її затремтіли, стала бубоніти скоромовкою, наче слова пережовувала. Намагався щось зрозуміти з того бубоніння, проте нічого не втямив. Бо торочила прошачка про церкви, про храми, про геєну огненну, про ранкову росу на молодій траві.

Зір її тьмянішав, застилався густою каламуттю, а руки тремтіли, ворушились, наче все ще розшукували хтозна-де забутий костур.

Півпарубка тільки плечима знизав.

— Ви тут сидіть! — крикнув, ніби вона глуха. — Можете й на шламбон отой запертись ізсередини.

Й пішов. Мотря сиділа з приплющеними очима. Поступово заспокоювалась, перестала бубоніти. Мертва тиша, пропахла старим борошном і курявою, огортала її. Тіло від холоду дерев'яніло все дужче, але вона вже перестала відчувати мороз, як і перестала чути свої задубілі ноги. Було в тій тиші щось п'янке, був солодкий хміль, — і мозок бабин став засинати, стало в ньому пригасати все, мерхнути, вкриватися гливим попільцем. Вронила зачамрілу голову на коліна й заснула.

— Я, Тетяно, ще не старий, — говорив Юхим, сидячи на ослоні й мнучи шапку. — Може, й підтоптаний, це так, багато ж випало ноги бити і на плечах носити, але не старий.

— А хто тобі каже...

— Я все наново хочу почати. Жити — наново, парубкувати — наново! Бо дурень був, думав — сьогодні не живу, то завтра поживу. А дзуськи! День минув — і дулю показав із маком. Не треба відкладати, бо прийде ота костомаха з косою — і дрантя не поскладаєш, щоб на той світ зладнатись.

— Авжеж, ти в мене парубкувати почнеш! — кепкує Тетяна, яка вже так добре знає свого чоловіка, як він і сам себе не знає. — Коли б я тебе не оженила на собі, то й досі б у старих дівках сидів та придане збирав.

— Ти? — ошелешено питає Юхим. На якийсь час у нього віднімає мову, він, вибалушившись, дивиться на жінку, і, крім великого здивування, на його лиці немає нічого.

— А хіба ж ні? — відчувши, що її зверху, далі кпинить Тетяна. — Огинався біля мене, як кіт біля сала, а зачепити не смів.

— Не смів?! — тільки й годен перепитати чоловік.

— Бо не смів!

— А хто тебе на вечорницях у Явдошки Дундички притиснув був у темному кутку, га?

— Хіба так тиснуть?! — кольнула жінка.

— А хто тебе лапав біля корівника?

— Хіба так лапають?! Одважився аж через два роки після отих вечорниць. І то якби не залив собі пельку сивухою, хіба осмілився б?

— Ех! — злісно видихнув Юхим. — Ти все це так верзеш, ніби запам'ятала!

— Бо запам'ятала. Стільки доброго й було в моєму житті. Знаю навіть те, що ти попід вікнами ходив уночі. Батько мій усе хотів тебе дрючком оддухопелити, але я не дала. Знала, що коли такого дурня, як ти, прожене, то вже другого й на мотузку не притягнеш.

Вони сварились уже не раз, але таке він чув уперше.

— Ти... відьма! — прошепотів.

— Еге ж, відьма, — безпечно згодилась вона. — Причарувала, а відчарувати ніяк не можу.

— Віддавай мої штани! — крикнув.

— Зняти з тебе й тобі ж віддати?

— Тетя-яно-о! — протягнув погрозливо.

— Що, Юхиме? — вона із удаваною ласкою.

— Не крути з мене вірьовку, бо перекрутиш — і лусне.

— Ти вже, Юхиме, давно луснув.

— Віддай мені сорочку!

— А ти хіба без сорочки?

— Тетя-я-яно-о-о! — протягнув тонесенько, мало не звереснув.

— О, кувікає!.. Ще, диви, з голосу спадеш, то що робитимеш?

— Який це тебе гедзь укусив? Ти ще ніколи такою не була! — тупав ногами. — Віддай штани! Віддавай сорочку! Віддавай усе моє, нічого не залишу, навіть найменшого лаха!

— А хіба в тебе щось є, крім лахів? Бери! — Вона скочила до скрині, вихопила якусь одіж і кинула до ослона. — Бери! — І в повітрі прошуміли, розметавши холошви, латані штани. — Бери! — І слідом за штанами на долівку впала біла полотняна сорочка з плямою на грудях. — Юхим вишняком залив, а відіпрати не встигла.

Він звик, що Тетяна ніколи йому нічого не віддавала, хоч скільки разів уже з нею розходився. Тому стежив за нею трохи здивовано.

— И очкур свій можеш забрати, і зелений пояс парубоцький, яким ти ніколи не підперізувався — боявся сам собі красенем здатись. І капшучок для тютюну забирай, який тобі вишила, — нічого не лишу, нічого не жалко.

— Ну-ну, — бубонів Юхим.

— Візьми й оце дрантя, — схопила із жердки свитину й кинула на купу. — Забирай і чуні, — дістала з-під ліжка зчовгані чуні з червоної гуми. — Будеш у цих чунях як гусак на морозі.

— А ти не дуже, — без тієї злості, що перше, промимрив чоловік. Гнів його раптом минув — саме тоді, коли Тетяна без довгих балачок почала збирати його набутки та прибутки. — Можеш капшук назад забрати, мені твої гостинці не потрібні.

— Гребуєш моїми гостинцями? Ха-ха! А хіба ж ту сорочку ти сам собі купив чи пошив? Я краму набрала, я своїми руками докупи стулила. А гуми хто на чуні дістав, га? А свитина за чиї гроші до хати припливла?

Юхим, побуряковівши, мовчав.

— Бач, од капшука відмовляється! Нове життя своє без мого капшука починатиме, ха-ха!

— А де мій портфель? — запитав чоловік. І раптом зір його спалахнув радістю, й лице також спалахнуло, наче під веселим промінням.

— Шукай сам, коли так тобі потрібен.

— Е-е, коли вже ти ладнаєш мене, то й портфель знайди.

Він наче аж зараз оговтався, знову сів на ослоні й навіть руки на грудях склав. Здавалось, треба журитись, а він вдоволений, бісенята в зіницях почали метушитись, навкулачки стусатись. Лукаво так позиркував, як Тетяна за тим портфелем по кутках нишпорить. До нього верталась утрачена гідність, уже почувався господарем, навіть командувати взявся:

— А в ковбашці подивись, може, там цибулею притрусила.

— Чого б це я в ковбашці тримала? — бурчала Тетяна, проте лізла в ковбашку, перевертаючи там лахміття, недопалки свічок, прибережене для праски деревне вугілля.

— Заглянь під лежак!

— Хіба ж він там коли-небудь валявся? Але лізла на піч, нишпорила під лежаком. Вже не мала тієї відваги в грудях, що перше, вже почувалася так, наче була в чомусь винуватою. А Юхим помічав те і прикрикував:

— За гладущиками подивись, там у тебе всякої всячини повнісінько.

Про той портфель його знало все село. Дістався він Юхимові од директора школи. Одного разу поїхав директор в область на якусь нараду, а повернувся в село з новісіньким портфелем — із свинячої шкіри, з блискучими металевими косинцями на згинах, з двома широкими пряжками. Віз Юхим директора з вокзалу, а той уголос візьми та й пошкодуй, що не покинув старого портфеля в місті, взяв назад. Їздовий нічого не сказав на те, але всю дорогу тільки й думав про старий портфель. Вже коли під'їхали до школи, вже коли директор скочив на землю й почав розминати ноги, він таки не стримався:

— Якщо хочете викидати, то ліпше мені від дайте...

— Ви про що? — непорозуміло запитав директор.

— Портфель ваш старий...

З тих пір Юхим майже нікуди не виїжджав без портфеля. І не подумайте, що він туди харчі клав, коли вибирався в далеку дорогу, — ні, харчі він клав, як завжди, в торбинку, котра зверху затягувалась на шворку. А портфель був порожній. Скажімо, йде чоловік до крамниці солі купити, гроші покладе в кишеню, а портфель під пахву — і гайда. Спершу кожен увагу звертав на те, навіть розпитували, що та до чого, — і Юхим почувався неабиякою людиною. А згодом і підсміюватись почали, то в своєму селі перестав носити директорський подарунок, зате коли вибирався в сусідні села — неодмінно брав. Та й до району вже ніколи без портфеля не виїжджав. Як-не-як, а в базарний день у містечку багато приїжджого люду, не одне може подумати, що ти районне начальство, а то — дивись! — ще з вищої гори. Тримаючи під пахвою портфель, перероджувався Юхим, здавалось, має неабияку вагу, та й з Тетяною тоді поводився незалежно. "Завтра мені в дорогу, — казав поважно, — не забудь начистити портфель смальцем, хай блищить". Одказувала: "Ти б хоч дірку залатав, там така, що кицька пролізе". Заперечував: "Про портфель говориш, ніби про наритник. Я дірявим боком до тіла прикладаю".

— Шукай, шукай, — наказував зараз Юхим, ще ширше та певніше розсідаючись на ослоні. — Бо як же я тепер на люди вийду? Глянь за помийницею, може, там...

Тетяна нібито й гніватись перестала на нього. Мабуть, знала, не знайде портфеля — непереливки будуть.

— Що, нема? — допитувався чоловік. — Отака ти господиня, не знаєш, де в тебе що лежить. І ти хочеш, щоб я без портфеля з дому

пішов? Е-е, ні! Забирай капшук, складай докупи всі лахи, бо нікуди я не піду, поки пропажа не знайдеться. А ти як думала?!

Тетяна не відповідає. Справді, де могло дітись оте дрантя, сміх отой? Наче завжди напохваті лежало, перекидалися ним, не раз хотіла викинути, та Юхим не дозволяв. І сьогодні зранку ще ніби очі їй муляло... І де тільки могло запропаститись?

І Юхим теж почав шукати. Рядно на лежанці підняв, у діжку для замісу тіста заглянув. До сіней рипнув та й — хутенько до курячого сідала. Еге ж, як поклав він тут зранку свій портфель, і досі лежить. Притрусив його сухими кізяками, сміттям присипав. Нехай спробує хто-небудь знайти! Аж усміхнувся од утіхи.

Авжеж, він прийшов до Тетяни ділитись, прийшов забирати своє, але без портфеля нікуди не подасться. Бо з портфелем він чоловік, а без портфеля — казна-що!

Тепер корова стояла в коморі й світила великими вогкими очима. Гарні були в неї очі, розумні, а що вже блискучі — так і блимає ними, аж у твоїй душі розвидняється. Всі діти поприбігали, в коморі й повернутись ніде; ряба притулилась до стіни, аби їм більше місця було. Мати стала в сінях, а наблизитись боїться, наче то не їхня корова, а чужа. Чернега ж тримає налигач у руках, бубонить:

— До чого ж це її прив'язати, га? До чого? Ні тобі кілка, ні цвяха, ні скобля. Не буду ж я отак стовбичити день і ніч, налигач на руку намотавши. Жінко! Чого ти стоїш, як із хреста знята, придумай що-небудь!..

— А як же без ясел? — кинуло котресь із дітей.

— За яслами затримки не буде, тільки б її прив'язати. Ну, думай, жінко, думай. Я корову на хазяйство привів, а ти хоч скажи, як її прив'язати.

— Припни поки що до дилюки, ген вилізла із стіни.

— Можна й до дилюки, ряба плохенька, не повинна б сказитись та за цю дилюку нашу хату в світи затягнути.. Ану киш, діти! Ще котре зурочить, то молочниця доїтись перестане. Жінко, бери дійницю!

Звісно, дійниці в них не було, то мусила взяти горщик.

— Яка ж ти в мене! — з досадою зітхнув Чернега. — Взяла горщик! Та хіба горщика для наших дітей вистачить?

Метнулась назад до хати — і повернулася з макітрою.

— Ой-ой-ой! — розвів руками Лука. — Ну добре, макітри для дітей вистачить, а для нас із тобою?! Нарешті побачив у її руках відро — і:

— Спершу було так. А ти ж його хоч сполоснула? Мусила бігти сполоснути. Чернега бубонів докірливо:

— Хіба вона б змогла без хазяїна? Де їй без мого ока! — І знову до жінки: — А вим'я промивати думаєш, га?

І ось перша цівочка молока вдарилась об денце, розприскалась, зацяткувавши голубуватими плямами відро. Дітлашня поприсовувалась ближче, кожне намагалося зазирнути всередину — і вони безмовно, тихцем почали відштовхувати одне одного, тручати ліктями, плечима. Рот у кожного напіврозтулений, погляди горіли жадібністю — діти чи не вперше в житті чули, як шумить свіжоздоєне молоко. А мати їхня також прислухалась до того шуму, бо ні дійок, ні вим'я, ні своїх рук не бачила — все заслали сльози, все оповив туман.

Несподівано і діти й мати повернулись до Чернеги, який, узявши руки в боки, реготав. Ніхто втямити не міг — чого їхній батько сміється. А той не вгавав, сміявся із заплющеними очима, а коли на хвилю розплющив їх, звідти так і сіялись чи то вогнисті остюки, чи то веселі іскри.

Ряба мукнула. Чернега повернувся до неї, погладив між рогами і, ковтнувши той солодкий та сипкий сміх, мовив:

— Корову маємо.

Мовив так, ніби щойно, в цю останню хвилю, переконався, що корова таки справді його, що корова не в чужому хліві, а в його ж таки коморі, що доїть її його жінка, що зібрались навколо його діти.

— Наша... корова!.. — проказав затинаючись. — Це ж не пропадемо тепер, як люди будемо! — Усе ще гладив і лоскотав її між рогів. — Ми навіть корінчика їй не поклали їсти, а вона молоко дає. Розуму в неї — ого скільки! Та вона мені тепер замість дочки буде.

— Таке скажеш... — несміливо заперечила жінка.

— Ти, Катерино, доглядай її, а я подамся до ставу. Там лепехи торішньої нарву, посічемо, запаримо, бо не буде вона тобі голодна доїтись. Еге, ряба?

У закутку взяв мішечок — і гайда через садок, потім через город — і вже в лозах, а ще трохи пройти, то й став лежить, біленький, мов скатертина. Пошукати біля берега, то можна дечого назбирати; звичайно, не абиякої паші, але на кращу хіба можна й сподіватись? Та ще посеред зими? Кращу треба з літа запасати, з осені; ну, попереду в них ще не одне літо та осінь, а до роботи він ніколи не був силуваний, — буде в них і сінце, і гичка, одного хвоста якось уже догляне, хе-хе! І він усміхався нищечком, бо й досі нарадуватись не міг. Що не кажи, а живеш по сусідству з людиною, вже так її знаєш, як свою долоню, — а

виявляється, що й не знаєш до пуття, що помиляєшся, бо вважаєш чоловіка вовкулакою та куркулем, а в нього там у душі не зовсім і темно, якийсь каганчик блимає. Звичайно, міг би Вільгота віддати свою рябу й не за розпискою, і не йому, а такому, що хоч і зараз добре заплатить, — а ти дивись, нікуди не подався, до сусіда прийшов. Таки, мабуть, пошкодував його дітей, таки, мабуть, і в ньому обізвалося щось людське, бо не в лісі живе, не поміж звірів...

З молоком у відрі Катерина зайшла до хати, а за нею й діти повкочувались. Тільки вони поставали навколо столу, порозтулявши роти, як тут і гості на поріг, а за ними — білими клубками холод. Попереду староста, морщиться знадвору, що в хаті повітря кисле та несвіже, а худенький, хлоп'якуватий німчур навіть носа свого долонею затулив, очі його раптово стали такими жалібними, наче він ось розплачеться. Тільки Юркові хоч би що — звик уже бувати в Чернег, рішучий і важний, суворо басує з-під навислих брів, а губи ледь-ледь здригаються.

— Хліб-сіль! — проказав голосно, якось аж погрозливо.

— Спасибі, — прошелестіла у відповідь,

— А де ваш кривий бігає?

— Лука? До ставу повіявся, по лепеху...

— Ага, льоду старому закортіло! Признавайтеся, тітко, одразу — де заховали Меланчину Галю?

— Хіба ж я її ховала? І в очі не бачила!..

— Ваше щастя, що діти дрібні... А то — жодного не зостанеться...

— Юрку, побійся бога!

— Чого б це ми бога боялись? Нехай він нас боїться, — вставив Самець і всміхнувся самими вустами.

Мале дитинча підійшло до німця і витріщилось на його автомат. Німець наставив зброю малому прямо в лоб, клацнув і голосно скрикнув: "Паф! Паф!" Малюк заплакав із переляку і хутенько потюпав до гурту.

В хаті не шукали, бо й так видно, що голо кругом. Хліва в них нема, ото хіба горище та комірчина. А на горищі в них навіть миші не водяться, це зразу стало ясно німцеві, тільки поткнувся туди. А Юрко — до комірчини. Очі не можуть звикнути до темряви, то став і кліпає, наче димом йому виїдає їх.

— Де це ви корову дістали, га? — питає зрештою.

— Батько твій продав... сам приходив сьогодні.

Юрко — до корови ближче, впізнає, їхня чи не їхня. Ряба! Звісно, не могли посеред дня Чернеги з батькового хліва вивести молочницю, це вже старий щось придумав.

— Чим же ви заплатили?

— Розписку дав Лука.

Хотів засміятись, але в грудях була пустка. Тут і Самець заглянув у комірчину.

— Худібка? Виводь, Юрку. На благо буде... Катерина спершу не втямила, що й до чого. Просто в голову не могло вкластись, що оце їхню корівчину одв'язують для того, щоб забрати. Стояла з безвольно опущеними руками й дивилась. А з хати одне за одним виприскували, як порох, її босоногі дітлахи й стовплювались навколо неї. Під бровами поблискували не очі, а чорні жуки-рогатики, і тих мовчазних,

безшелесних рогатиків росло та росло, наче це все відбувалось не в сінях, а в лісі на тінистій галяві.

Юрко деяку мить наче аж вагався — одв'язувати від дилюки рябу чи не одв'язувати, але недовго вагався. Діти не розбіглись, то ряба в сінях зупинилась, задерла голову й пирхнула через ніздрі. Німець підняв автомат, клацнув і різким, металевим голосом крикнув: "Паф! Паф!" Шаснули до хати, дехто надвір, а решта по кутках принишкла. Корова нарешті пройшла. Вже була надворі, коли Катерина немов отямилась, кинулася слідом, закричала:

— Юрку, то куди ти женеш її?! Юрку, та це не твоя, а наша!

— Чули, що сказано? На благо великої Німеччини!

— А свою ти хіба вигнав би з хліва? Хіба вигнав би? Юрко мовчав, тягнучи рябу до воріт.

— Своєї б ти не вигнав, а-а-а... — залементувала.

Юрко зупинився, круто вигнув шию і бухнув із самих грудей:

— А хіба чужу жену? Хіба не свою?

— А-а-а-а...

Мати впала на сніг, а босі діти стовпились навколо неї. Проте дивились не на матір, а на рябу. Юрко вже відчиняв ворота, староста йому помагав. І тут Катерина помітила старого Вільготу. Стояв на ганку, але не зовсім висунувся, а лише так, щоб можна спостерігати, що відбувається. Скочила до тину:

— Іване, скажіть ви їм!

Вільгота голову ввібрав у плечі, хотів у темне провалля сіней шаснути, але в останню хвилю спинився.

— Чого ви мовчите, скажіть!

Сусід подивився в один бік, потім у другий, далі погляд його під ноги впав. Нагнувся, підняв якусь хворостину, почав її в кільце скручувати, ніби важливішого зараз нічого не було. Катерина ж усією своєю постаттю тягнулась до нього, наче він був її останньою опорою й захистком.

— Та скажіть їм!.. Юркові своєму скажіть!..

— А що власті скажеш, — півголосом промимрив Вільгота, ведмедкувато повернувся й провалився у чорних сінях.

Катерина раптом задивилась на своїх дітей: постоять на правій нозі, ліву підігнувши, а потім навпаки. Постоять на одній, а потім — на другу. Наче маленькі червонолапі боцюни позлітались на її подвір'я й почали танцювати. Скільки ж тих боцюнів і чого вони скачуть, невже не можуть крильми змахнути й злетіти на стріху, щоби босоніж на снігу не стояти?..

Півпарубка перевів подих, а потім уже через шпарку в дверях взявся розглядати подвір'я. Не подвір'я, а стовковисько, і червоні плями на снігу. Наче хто кришені на борщ буряки розлив, але хто б це їх розливав? Мабуть, кров... Він зразу помітив ті червоні клаптики пелюсток, але чомусь не хотів сам собі зізнаватись, що то кров. Дуже йому кортіло, щоб цього дому ніколи не навідувало нещастя, щоб тут завжди були мир і спокій, а горе — на провалля та на бескеття повіялось.

— Це ти, Олексо?

З хати визирала Галя. Була якась перелякана, все в неї сумне — і руки сумно звисали вздовж тіла, і губи сумно склались, і складка на

переніссі. Серце в пів-парубка занило, в горлі грудка застрягла. Він ковтнув ту грудку, але нічого сказати не міг.

Меланка лежала на тапчані. Була вкрита грубим рядном, а руки склала так на грудях, ніби вмирати зібралась. Непорушний зір втупила в стелю. Синці на щоках, садна на лобі робили її страшною. Галя одвернулась до вікна, закривши обличчя долонями. Півпарубка спинився біля тапчана й силкувався заглянути в очі жінки. Але тому, що погляд був спрямований угору, нічого не міг прочитати в її зорі. Олекса, опустивши голову, одійшов убік і задивився у друге вікно — на крислаті яблуні, що тримали на гіллі білі пелехи інею. В хаті корчилась, беззвучно конала тиша. Врешті Галя не витримала, кинулась до матері, нахилилась над нею:

— Обізвіться...

Меланка тільки повіками змигнула, і знову її погляд втупився в сволок, по чорному тлі якого вирізано химерне лапате листя. Галя й собі хутенько зиркнула туди, ніби сподівалась щось побачити, але зразу ж одвернулась і прикусила губу. Наблизився півпарубка, але дивився вже не так непорозуміло й розгублено, як перше, а сердито й насуплено.

— Озвіться, мамо!

— Води...

Проте, коли Галя принесла води, пити не змогла. Струмочки побігли по підборіддю, по шиї, стукала зубами об вінця кухля.

— Хто ж це її? — запитав Олекса.

— По мене приходили, а я ж у погребі. Не знайшли, то її почали мордувати. Отой Юрасьо, що до мене колись учащав. Він же й поклявся — коли не в могилу мене зведе, то в Німеччину спровадить... Сиджу я,

картоплею присипана, а мені наче хтось нашіптує: вийди, вийди! Знала, що облава, а не всиділа. Заглянула в хату — нікого, надвір — мати на снігу лежить. Я й не спам'яталась, як її на плечі звалила й сюди. Говорю до неї, а вона мовчить. Мабуть, багато крові збігло, мабуть, не тільки печінки, а й дух відбив.

Одвернулась, щоб не бачив, як скривилось її лице. Півпарубка торснув за плече:

— Мати кличе.

Меланка й справді намагалась так ворухнути рукою, ніби підкликала до себе. Дочка прудко скочила, з надією почала вглядатись у зжовклі, змертвілі риси лиця.

— Сховайся в погріб, — шепотіла Меланка, — сховайся...

— А й справді, — почув той шепіт півпарубка. — А я побуду біля неї.

— Е-е, ні! — мало не скрикнула Галя. — Не хочу в погріб, годі вже з мене. Я там сидітиму, а тут... — і не доказала.

— Вони тебе, дочко, з'їдять, — шепотіла Меланка. У голові їй наморочилось, туманилось. — Благословенна ти в жонах... і благословен плід... чрева твого...

Півпарубка катував себе зараз у думках, що нічим не може зарадити, допомогти. Що життям покараний — стояти й спостерігати, бо чужим ранам, як і власним, не допоможе ні доторк, ні слово, винуртуване з глибини, ні подих, переповнений співчуттям. Півпарубка стояв і з кожною хвилею все більше обертався на стужавілий клубок, в якому до краю понапиналися нерви.

— Галю, — підійшов до дівчини, виразом очей кажучи більше, ніж словами, — послухай матір...

— А-н! — гнівно стенула плечима.

— Галю...

— Чого тобі?

Яблуні стояли байдужі, вишні — заспані. Прогуркотіла машина по вулиці, а яблунь не розтривожила; провели когось поза тином, а вишень це не розбудило. Й півпарубка не розбурхало, ніби не тутки відбувалось, хтозна-де. Чого він сюди прибіг? Чи його кликали, що він прибіг? Скільки вже сюди ходить, а його ж і разу не запрошували. Усе в цій хаті до нього байдуже. І яблуні... Ех, якби оживити зараз Галину матір, якби зібрати все здоров'я своє докупи — і їй у вуста вдихнути. Аж кулаки постискував од безсилля.

Зойк розітнув тишу. Півпарубка наче сіконули ножем по тілу. Галя приклала до рота долоню, немов хотіла затамувати той крик, що рвався з грудей. Півпарубка повільно, немов чужими ногами, пішов до тапчана. Ішов — і побоювався йти, бо не хотів, щоб справдилось його передчуття.

Меланка вже лежала з заплющеними очима. Галя взяла її за руку й шепотіла:

— Мамо... мамо... мамо...

Так минуло з півгодини, а може й більше. Оте "мамо" крапля за краплею падало в Олексину голову і дзвеніло там, мов у лункій пустці. З кожною тією краплею тіло його мертвіло — ну наче зовсім у нього не було тіла.

— Піду до діда Катеринки, — обізвався півпарубка.

Й не доказав. Забракло снаги, щоб доказати. Аж згодом:

— Земля тверда...

І ще перегодом:

— Візьмемо сокиру, ломок... Якось викопаємо...

Галя впустила материну руку, вражено дивилась на нього. Видавалася такою лихою, аж старою. Поспитала надсилу:

— Про що ти?

— Могилу ж.

Вона немов спитувалась утямкувати — із усім світом щось недобре коїться чи вона збожеволіла?

— Ти... про що?

Відчув, що вгрузає в долівку.

— А хіба...

— Ти вже хочеш її закопати? Вона ще оживе! Оживе!.. Геть! Щоб тут ноги твоєї не було!

— Галю...

— Совісті не маєш! Чого стоїш? Га?.. Оживе!..

Неквапно повернувся й з опущеною головою почвалав геть.

Із Соболівки гнали кілька корівчин, кілька дівчат, а ззаду — п'ятеро чи шестеро дядьків — серед них і Юхима — із заступами. Не такі вони й дядьки, щоб кріпкі та при здоров'ї, але кращих і не позоставалось, а окопи копати й такі зможуть, лиш тільки присилувати треба. Чернега прямував од берега, начебто й не знав і відати не відав, що коїться на кутку, ніс собі мішечок лепехи за плечима. То до нього два мадяри кинулися, привели до гурту, погнали з усіма. Попереду — худоби кількоро хвостів, за нею кількоро дівчат, яких із печі постягували, зі схованок, а за ними вже дядьки. Чернега спершу тюпав у гурті, а потім кинув мішок об дорогу, сам біля нього опустився, — не піду, мовляв, далі, бо на чому ж це я піду? Метнулись до нього, хотіли прикладами підняти, то котрийсь із поліцаїв підкотив йому штанину, дерев'яний протез показавши. Рудобровий, вузьколиций мадяр недовірливо щиколоткою постукав по дерев'яшці, потім так само Чернегу по лобі, — і всі рушили далі, зареготавши. Чернега сидів на снігу й не міг устати: геть-чисто знесилів од злості. Пролетіла над ним ворона, каркнула.

— Дур-р-рна! — обізвав її Чернега. І, наче та ворона винувата в чомусь була, помахав кулаком.

Та раптом його наче що вкололо. Почав приглядатись до гурту, що вже віддалявся, але нічого не міг розгледіти. Схопився і, забувши мішечок зоставити, пошкутильгав навздогінці. Треба було поспішати, то він зразу ж упрів і проказував уголос: хе, хе, хе! — наче тим хеканням допомагав собі. З гурту його помітили, мадяри позупинялись і реготали, за животи беручись. Свої також не могли втриматися од сміху — ніколи ще не доводилося бачити дядька Чернегу таким кумедним.

— А корову мою... віддайте! — крикнув Чернега, шкутильгаючи до худоби з набитим лепехою мішком. — Що мої діти їстимуть, га? — питав, ні до кого не звертаючись і простягаючи руки до рогів рябої.

В гурті перестали сміятись. Підскочив до Чернеги рудобровий конвоїр, турнув — і чоловік упав разом зі своїм мішком. Непорозуміло подивився на ворогів, на своїх людей, на худобу, що обнюхувала голу

дорогу. Наче хотів запитати — що ж це діється, невже це правда? — але так нічого й не запитав. І навіть не пробував звестися — знову знесилів од образи й од люті, і зір його стьмянів, і весь світ навколишній видався велетенським більмом, крізь яке ледь-ледь проступали постаті з розмитими обрисами... Отямився трохи тоді, коли поблизу вже нікого не було, схлипнув — і раптом почав гарячково одчіплювати свій протез. Одчепивши, схопив обома руками, пильно розглядав (хіба ж це поміч, та це ж біда, це горе його!)— і спересердя почав молотити ним усе навколо: і замерзле груддя, і кізяки, і сніг.

— Ось тобі! Ось тобі! — приказував, невідомо що картаючи і що б'ючи. Захекавшись, одкинув протез — та й згорбився біля свого мішка, не чуючи холодної землі під собою й ні про що не думаючи: мав зараз не голову, а пустирище, по якому наче аж перекочувалося сміття та курився давкий димок од спаленого бур'яну.

Так його й запримітили півпарубка та дід Катеринка. Спершу боялися підходити — зупинились оддалік і розмірковували, що б то могло бути. Не звір же, мабуть, бо хіба звір під таку годину до села навинеться, йому тепер безпечніше ховатись по яругах. Очевидно, людина, та й не з чужих, бо хіба німці свого кинули б?

— Це ви, Луко? — запитали в один голос, наблизившись.

Чернега навіть не глянув на них. Попросив глухувато:

— Подайте мені дерев'янку.

Півпарубка подав йому дерев'янку.

— Поможіть...

Помогли й припасувати, бо в дядька вже руки не слухалися — так задубіли, що пальці мало не хрускали. Чернега встав — і заточився, то його підтримали.

— Де моя корова? — запитав майже пошепки.

Дід Катеринка глянув на півпарубка, той — на діда Катеринку. Півпарубка підморгнув крадькома дідові — мовляв, не тільки чоловік собі руки-ноги мало не поодморожував, а й розуму відбіг. Бо хто ж не зна, що скільки не живе Чернега, ніколи не міг собі на корову отягнутись.

Проте дід Катеринка відповів ухильно:

— Десь вона є...

— Де моя корова? — знову запитав Чернега.

— Не журіться, — докинув півпарубка, який також не відав про ту дивну купівлю, — пошукаємо вашу корову — і знайдемо.

— Хай віддадуть мені рябу, — прошепотів Чернега.

Дід Катеринка знову перезирнувся з півпарубком — мовляв, чого тільки на світі не трапляється. Півпарубка запитав:

— А що це ви в мішечку несете?

— Пашу для своєї рябої...

— Хе-хе, — не стримався, щоб не осміхнутись, дід Катеринка. — То беріте свій мішечок, підемо на цвинтар могилу копати. Земля ж тепер — мов камінь, її сокирою не врубаєш, ніякою хоробою не візьмеш. То, може, доведеться вогонь розкладати. От ваша лепешка й знадобиться — на

підпал... Усіх дядьків на Соболівці половили, оце тільки ми, непотріб, і зостались. Одне без ноги, друге без руки, а трете і з ногами, і з руками, а пуття ніякого нема...

Чернега не питав, для кого могилу копати, пішов за ними. А цвинтар той недалеко, за горбком. На старому, що в селі біля школи, вже ховати нема де, стільки там хрестів і надгробків понапихано, то місце для нового розсудливо вибирали — за селом од поля. Скільки хочете копайте собі, скільки хочете ховайте — простір і воля для мертвого чоловіка, бо є куди цвинтар посувати. Повітря пахуче й свіже, небо вгорі безмежне, як мисль, — утішайся цілісіньку вічність!

Пішли поміж могилами місце вибирати. Дід Катеринка скочив у замет по пояс, виліз — і:

— Давайте там, де більше снігу. Там має бути земля м'якша. Ти, Олексо, хмизу пошукай, бо без вогню позагибаємо.

Почали тут землю цюкати, а вона — видзвонює, гупає, гехкає, тільки не піддається. Одлетить яка скалка, та й годі, — закоцюбло все, таке вже неприступне, хоч сльозами поливай, аби відм'якло. То півпарубка таки вогонь розклав. А помочі з того — ну на півпучки, бо горіти не горить, вітер односить полум'я, і рук не нагрієш, бо димом тим крутить, як чорт помелом. Одвернувся півпарубка — воно й погасло, знову витягуй трут і кресало, вимолюй ту іскрину в кременя. А добре-таки, що лепеху мають, без неї і на такий вогонь не спромоглися б.

— Зимою вмирати — найгірше діло, — гомонить дід Катеринка. — Зимою землі не вгризеш. От весною земля пухкенька, але ж умирати весною жалко. От і не придумаєш, коли воно краще... Як не крути — на одно виходить: кепсько вмирати.

Поки півпарубка ще раз бігав по паливо, полум'я знову погасло. То він уже почав його викопаною землею обтушковувати, щоб не зслизало за

вітром. Коли закущилися язички, він зігнувся низько над вогнем, губи нахололі хотів одволожити — і раптом одсахнувся: привиділися в рудуватому блиску полум'я очі Галині. Морозцем дернуло по душі, і зразу ж той морозець пом'якшав, розвесніло. З несподіваною підозріливістю озирнувся — Чернега, згорбившись та з лиця помертвівши, цюкав колуном землю-матінку в непіддатливі груди, а дід Катеринка по-гороб'ячому метушився поруч, намагався вколупнути заступом. І говорив співучим та тоненьким, майже жіночим голоском.

— Прокидаюся, а місяць через вікно прямісінько на мене дивиться, і такий жовтий-жовтісінький, як перезрілий чиряк. І голос моєї покійної матері ще луною у вухах стоїть: "Ладнай клуночок і збирайся на той світ..."

Білі хрести ледве зводились над могилами. Півпарубка випростався — його увагу привернув ледь чутний гуркіт машин, що долинав із дороги, яка ховалася за горбками. Повітря ледь-ледь тремтіло від їхнього далекого реву. Півпарубка глянув ліворуч, де попід самим обрієм мала слатися залізниця. Там над вибалком мушині цятки заплямили полотно поля — зігнані з усього села люди рили окопи.

Дедалі копалося легше — земля вже була м'яка, тхнула сухим перегноєм. Дід Катеринка узяв її в пригорщу, подивився на неї ласкавими вицвілими очима, понюхав.

— Чорна, як життя наше, — сказав і сійнув ту землю на сніг.

Підвів голову Чернега, глянув на діда й одвернувся. Прошепотів сам собі:

— Корову мою забрали...

Наповзав страх. Поволеньки-поволеньки, ніби мжичка в осінню годину, він оповивав душу, пригашуючи крихітний вогник надії, що ледве

жеврів. Уже боявся поткнутись на двір — опустілий, збезлюднілий, лякав його ще дужче, ніж недавня облава, яка обминула їхню хату, — дяка Юркові! Таки зумів одвести небезпеку від батьківського вогнища, таки не пограбували в нього нічого (щоправда, й грабувати не було чого, але ж...), не погнали окопи рити разом з усіма, виставивши на глум і посміховисько. Але не тільки боявся потикатися надвір — остерігався й до вікон наближатися. Усе ходив серединою хати, тримався ближче до печі, до глухих кутків. А чи не залізти в штандари, часом зблискувало в голові, чи не згорнутись клубочком у запічку?

Знав, що ось-ось доведеться покидати хату, але не міг відважитись на це. Той страх, який вилазив із кожнісінької шпарки, яким захлиналося довколишнє мовчання, не міг перемогти в ньому остаточно думки про те, що все це — його, що він зрісся зі своєю домівкою, як зростаються з нею цвіркуни, або павуки, або ж блощиці. Сподівався, що тут обмине його лихо, бо хата, наче рідна, захистить його і врятує, що вона віддячить йому за ту любов і догляд, за той клопіт, за ті руки, які він до неї доклав.

Та й думалося, що, може, не палитимуть, розладиться в них там чи в останню хвилю несподіване щось трапиться... Далі розмірковувати остерігався, несподіване — та й годі, але і в тому несподіваному, якого не випускала свідомість, його вже повинен був захистити старший син Макар, котрий пішов із червоними.

Олена перейшла від ліжка до столу, хотіла взяти ніж чи ложку — і він насів на неї:

— Сядь каменем і не шастай мені, бо?..

Але вона таки взяла ніж, одрізала скибку хліба і, посоливши, почала їсти. Його це вразило невимовне — дивився, як розтуляє рота, як пережовує, як під зморшкуватою шкірою в неї перекочується борлак. Те, що їй зараз закортіло їсти, він чомусь сприймав як образу, як глум. Уже

не міг відірвати од неї погляду, з кожною миттю все більше наливаючись сліпим гнівом.

— Що ти робиш? — прошепотів.

— Їм, — відповіла Олена.

Йому хотілося скочити, вирвати той кусень із її рук, розтоптати, але він тільки невідривне дивився, як вона неквапливо, зі смаком пережовує. Ковтнув слину і відчув, що також хоче їсти. Бо із самісінького ранку нічого й на зуб не встиг покласти. Усе ще сердячись, встав, підійшов до столу й одрізав хліба собі. Найшов цибулину, почистив і, мочаючи в сіль та хрумтячи, почав пережовувати.

— То, може, снідатимеш? — поспитала Олена.

З'їв одну миску кулешу, за нею ще — і не відчув ситості. Знову хрумтів цибулиною. Уже недавнього гніву на Олену не було, але страх не полишав його істоту. Страх тонесенькими цівочками заповзав у його істоту — сам собі здавався великим решетом, повним тривожного весняного вітерцю. І голова його більшала, виростала в голові болісна пустка, — раптом він із здивуванням подивився на цибулину, його занудило, — і він відклав її.

Невже згорить увесь куток?.. Піймав себе на тому, що цікаво б подивитись на пожежу. Вдень, звичайно, воно не так грізно й страшно горить, як уночі, але ж це палахкотітиме не одна хата, а весь куток, яких-небудь вісімнадцять обійстів. Йому аж на душі потепліло, коли уявив те чорно-золоте пекло, оті двигтючі велетенські віхті, що пожадливо прагнутимуть сягнути неба і вишини трохи вкусити. Але нараз пригадав, що біда не обмине і його хати, що вона також обернеться на купу попелу, — і стало йому нудно й млосно.

Олена взялася латати спідницю. Засилила в голку довгу нитку й мусила далеко відводити руку. Їй добре, подумав Вільгота, бо їй нічого не шкода. Живе на цьому світі, то й добре. Має сяку-таку стріху над головою — задоволена, а коли позбудеться, то чекатиме, поки він, Іван, спроможеться на нове накриття. Бо вона баба. Присмокталася до нього — і все своє життя тільки те й знає, що смокче його, смокче... Ненавидів її зараз, але без тієї злості, яка іноді в ньому проявлялася, — треба було моці на злість, а він зовсім ослаб.

Коли палитимуть, то повинні б не з одного краю заходити, а з обох боків почати, щоб швидше, щоб менше людей повислизало. Це ж, значить, кому судилося першому нюхнути димку? Дідові Катеринці й Шамрайці. Ну, дід Катеринка таки свого доскочить, бо ж повинен уже колись доскочити оцей балакун, баляндрасник і реготайло, для якого нічого на світі святого нема, який з усіх насміхається і все висміє, який у землю не вростав, а котився по ній і котиться, мов перекотиполе. А Шамрайці ніколи не таланило, то чого ж це їй аж тепер має поталанити? Зі своїм першим чоловіком пожила півроку — та й не стало його: чи сам утопився в ополонці, чи хтось турнув під лід — до сього часу ніхто не знає. За другим порозкошувала трохи більше, аж рік, і вмер од сухот. Ніхто вже більше не сватався — побоювались чоловіки, що й вони довго не протягнуть, а гарна ж була Шамрайка, з хороби гарна!.. Біля діда Катеринки сидить Самійло Турик — із тих, що коли вже вхопляться за що зубами, то швидше без зубів зостануться, ніж випустять. Самійло сам голий, зате правду вже любить, так любить, що й тебе голим примусить ходити в ім'я тої сучої правди. Еге ж, правдолюб!.. Він, мабуть, сам собі подобаєтся за свою чесність, а якби не подобався, то й не гавкав би за неї, авжеж, і тут ухитряються урвати кусок для себе!.. Хай горить!.. А біля Шамрайки — хто ж це там? — ага, Тодось Бохонко, божий чоловік, смирний, не говорить, а медом маже, а що вже церкву ту любив та любить — і днює й ночує там, бо на цьому світі непогано пожив, то й на тому хоче випросити тепленьке місце. Ану, побачимо, змилостивиться над тобою твій бог, чи подасть помічну руку, чи буде тобі й на небі так тепло, як сьогодні на землі, ха-ха-ха!.. Біля Самійла сидять Куниці — дві старі діви, які на живого парубка завжди дивились, як на чорта з рогами

та з ратицями, котрий на рівному та на твердому так тебе проведе, що неодмінно посковзнешся і гепнешся. Сестри Куниці жили з того, що ткали людям полотно, помагали підгортати картоплю, бавили дітей, — не мали вони свого кореня в житті, таких і легкий вітерець викорчовує без сліду, не те що буря. Звичайні, здається, люди, сірі, як осіння сльота, а як приглянешся, то в кожному більшовицьке щось сидить. Це зараз по-причаювались, а колись же в активістах ходили, голови задирали високо... У закамарках душ такими й позоставались, хресійбо!

Усіх їх сьогодні спалять. Що ж, така в них доля. Така доля і в Парійчуків, і в Постоюків, і в Хоменків, і в Чуйків, і в Грипечуків, і в Чернег — у всього їхнього кутка, у всієї Соболівки. Така доля! Згорять вони — на їхньому місці родичі Вільготині поселяться, які вже з ним, Іваном, житимуть у злагоді, та й він з ними не ворогуватиме.

Олена одягнулася, перев'язалась мотузком, яким тягли з криниці воду, почала класти за пазуху дерев'яні ложки, риночку поклала, веретено.

— То вже підемо, чи що? — похмуро запитала в нього. — Пересидимо в Юрка або в церкві. Коли що — у яр скочимо, той, що біля Юркового городу, там багато снігу...

Говорила вона спокійно й тихо, наче аж байдуже; таким тоном можна обговорювати дрібні господарські клопоти — замішано свині чи ні, внесено з погреба картоплі на сніданок чи не внесено…

— Йди, — мовив Іван, — а я за тобою.

— Разом безпечніше, — спробувала наполягати. — Нема чого зоставатись...

— Йди, — повторив Іван. — Бо коли вдвох подамось, то сусіди можуть запідозрити щось.

— Хати не замикай, — сказала Олена. — Зайдуть усередину, подивляться, що нікого нема, то, може, помилують. А буде замкнуто — подумають, що поховались.

Вона вже вийшла в сіни, як він побачив біля печі коцюбу. Хай би взяла... Але чомусь не схопив, не побіг наздоганяти. Слухав, як прохрумкотіли її ноги попід вікнами, стихло, сліпе мовчання стало за плечима, пильно придивлялося до нього. Вільгота різко обернувся, наче сподівався щось побачити ззаду, але, крім обдертих голих стін, там більше нічого не було. Зостався сам, гостро відчував самотність, бо навіть рідна хата не створювала затишку.

— Тьху, зараза, прости господи, — сказав дід Катеринка, — заступ зламався...

Дід стояв у могилі по груди, з досадою крутячи в руках зламаний заступ. Ото такий талан, ото таке везіння. Тепер пальцями не вкопаєш, сокирою багато не вигребеш, а могилу ж треба кінчати.

— І де тільки в мене та сила береться на старість, — бубонів дід. — Замолоду нікого не міг подужати, а тепер...

— Мабуть, багато каші почали їсти, — докинув півпарубка. — Доведеться мені йти по заступ. У млині там усякої всячини є...

— Галя йде до нас, — мовив Чернега, сидячи на викопаній землі. — А хто ж то з нею?

Дивилися на дорогу, що вела із Соболівки до села. По дорозі справді йшла Галя — простоволоса, роздягнута, руки склала на грудях, ніби так хотіла захиститися од холоду. За нею простував Юрко Вільгота. Ось вони зупинилися обоє, задивилися сюди, на цвинтар, потім звернули — й до них рушили. Галя широко ступала, волосся порошилося над її чолом, а

рук од грудей не віднімала. Тільки ближче підійшли — і втямили всі, що це Юрко зловив дівчину, веде її до управи.

— Що копаєте? — запитав. — Хто дозволив?

— Окопи риємо, — сказав дід Катеринка. — Вдасть наказала...

— У вас, діду, зуби повипадали, а ви іржете, як та коняка коростява, — на кутні.

— У мене й кутніх немає, — не втримався дід. А тут і Чернега обізвався. Сидів на купі землі, рівно так і спокійно дивився перед собою.

— Корову в мене забрали. Повинні б віддати мені, га?

Юрко всміхнувся кривенько, нічого не сказав. Галя осклілим зором заглядала в яму, брови в неї сіпались, наче їх вітрець підвівав.

— Меланці хату копаємо, — сказав півпарубка. — Од твоїх рук...

— Окопи риємо, — пробубонів дід Катеринка.

— Всі!.. Зараз!.. — почав дуже голосно, аж верескливо, Юрко. — Йдіть із цвинтаря! На окопи! Отуди! — і він вказав рукою на мурашині розсипища постатей, що ген-ген чорніли в полі.

— Тю на тебе, — гмукнув легенько дід Катеринка.

— А на собак ви будете тюкати! — недобре ошкірюючись, проказав Юрко і ступив до ями, замахуючись ногою на діда.

У цей час півпарубка й рубнув його сокирою по голові. Сокира застряла в потилиці, і Юрко, падаючи, потягнув за собою й півпарубка,

поки той не догадався випустити з руки сокиру. Дід Катеринка, на якого валився Юрко, помітив, як в очах у того спалахнув і почав скляніти розпачливий переляк. Дід одскочив і тут же швиденько взявся вилазити з ями. Не міг вчепитись ні рукою, ні коліном, усе ковзався вниз, аж поки йому Чернега допоміг. І зразу ж стали загрібати яму. Не було чим, то засипали пригорщами. Тільки Галя стояла непорушне, не допомагаючи, і губи її ледь здригались.

— Сніжком притрусити треба, — сказав дід Катеринка, — щоб не так в очі впадало.

Чернега нагрібав снігу в поли, а півпарубка взяв мішок і всередину насипав, наче піску. Втрусили не тільки яму, а й біля ями, і тепер вона стала схожа на всі навколишні могилки: непоказна і наче не свіжа, а давня вже.

— Тепер потюкаєш на собак, чого ж, — бубонів собі під ніс дід Катеринка, заходжуючись і сліди притоптувати й присипати, щоб не таке стовковисько було.

— Сокиру не забрали, — мовив Чернега. Всі випростались, ніби очерет після раптового подуву, і глянули один на одного. Тільки Галя ніби нічого не бачила й не чула.

— А-а, — махнув рукою дід Катеринка. — То моя сокира, хай там і лежить. Багате придане матиме на тому світі.

— Ага, придане, — згодився півпарубка. Хотів усміхнутися, але вуста немов позамерзали, не розклеплювались.

— Отож уміє пристроюватись чоловік, — взявся кепкувати дід Катеринка. — В чужу могилу скочив, наче для нього копали.

Ніхто йому не відповів. Галя ж подивилася так, наче хотіла щось втямити, але не втямила, бо не ожив, не зблиснув іскринками смуток в її зорі.

— Коли б і мені ще так повезло, — не вгавав дід, — то я вже нічого не хотів би.

...Півпарубка з Галею хутко йшли до млина. Півпарубка раз у раз брався розпитувати, як це вона попалася в Юркові руки, але тільки й чув од неї: "Виглянула надвір, а він мене підстерігав, мабуть..." Олексі здавалось, що від нього тхне, він витирав долоню снігом, але запах. не зникав. Спустившись у ярок, пішли по глибокому, борсаючись, і тут Галя загубила чобіт. Чекала, піднявши ногу, поки він знайде і принесе. Півпарубка помацав — чобіт був без вустілки і холодний-холодний. Коли помагав озутись, Галя сперлась йому на плече — пальці в неї трусились. Глянув у її очі, хотів там застерегти відразу до нього, страх перед ним, — у зіницях була безмежна пустка.

Заєць вискочив із-під кущика, покотився-покотився. Враз зупинився, глянув назад і, прищуливши вуха, кинувся вбік, залишаючи на вибіленій ряднині яру цятковиння слідів. Галя зачудовано стежила за ним, і в її зорі почала загусати зосереджена увага.

— Заєць... — тихо проказала вона.

І тим одним словом хотіла виразити багато, а найбільше — своє здивування, що в такий час, коли в душі людській все вигорає, коли душа стає попелищем, що в такий час весело й щасливо бігає в полях заєць, ховається за кущами, обгризає кору на стовбурах. Наче нічого й не відбувається в світі, наче все так, як і було в давнину.

— Заєць... — знову повторила дівчина, не рушаючи з місця.

Півпарубка опитувався щось утямити із того її казання, а не міг. Те сіре зизооке поплигайло не пробудило в ньому нічого, в його істоті все ширшала й ширшала пустеля, по якій вигулювався холод. І в тій пустелі не було місця зачудуванню.

До вечора ще наче й далеко, а сутінки вже самі виростають — чи то із землі встають, чи то з хмар просіюються, і все навкруги журливішає, похнюплюється, мовби незрячим стає. Соболівка, одбігши від села, хотіла б, либонь, і далі в поля гайнути, але причаїлась на півдорозі, мов остерігається далеко скочити. Прилягла біля яру, а над нею — ні диму тобі, ні ворони змерзлої. Лише кілька верб по згірку тюпають до річки — не дійшли: холодно, то поспинялися, щільніше кутаючись у біле хустя. І ген-ген, при самому обрії, тьмяніє стріхами далеке закоцюбле село, до якого докотився фронт — і закрижанів хвилею, далі не зрушить.

Дід Катеринка не міг усидіти в хатині — що не кажи, а коли не палити по кілька днів, то в ній холодніше, ніж надворі. Вийшов на обійстя, сюди-туди поткнувся, а й тут не літо, не зогрієшся. Коли по правді, то йому лише в петрівку буває тепло, бо в жилах уже не кров, а вода. Чи не взяти оту дубову кору і добре випалити? Кору дід Катеринка припас для того, щоб людям шкури видублювати, проте лежить вона вже кілька років без діла, бо яка тепер худобина в людей? Тільки й шкури, що своя, а видублюють її й без нього — діда Катеринки... Коли запасав кору, думав: прибережене на горбі не волочити, прибережене само полежить, ще й прогодує колись, а воно...

Почав ту кору з сіней носити, біля припічка зсипати. На підпал вати насмикав із куфайчини, хоч та куфайчина й так вітром давно вже підбита. Пурхнула іскрина, за нею стрельнула друга — і вже зароїлися мерехтливі бджілки, творячи золоте царство вогню, його живу таємницю. Дихнуло дідові в лице теплом, воно сягнуло далеких закамарків душі — і вже йому посолодшало в мислях, полегшало. Принюхуючись до солодкого диму, який витягало в комин, замугикав:

Під дібрівкою під зеленою —

Там парубки комара б'ють...

Під дібрівкою під зеленою —

Вже комара вбили...

Вогонь підпливав синюватим сяянням. Отак і дивився б і дивився у його гарячу душу, бо полум'я — немов чарівник: воно очищає тебе, випалює клопоти й турботи, наливаючи істоту спокоєм і рівновагою.

Під дібрівкою під зеленою —

Цьому-тому по чверті.

Під дібрівкою під зеленою —

А Миколі стегенце...

Вніс іще кори, а потім пішов на задвір'я і став розгортати біля загати сніг. Під снігом лежало картоплиння, він зняв його, а там уже й солом'яна невелика мата. Застромив туди руку, помацав — і на обличчі його застиг очікувальний вираз. Нарешті пробігло щось схоже на усміх, губи затремтіли — і дід витягнув із схованки чорно-червоного півня.

— Коли вже вогонь розвів, — проказав Катеринка, — то чого б тебе не обпатрати?

Коричневі кружальця півнячих очей були наче з живої барвистої глини... З тих пір, як німці почали забирати в їхньому селі все, що тільки потрапляло під руки, півень просидів у виритій дідом норі не один день і не одну ніч. Усі його кури попереводились — тих свої виловили, тих чужі вибили, зостався тільки один цей чорно-червоний співун. Дід пожалів його, переховував, сипав йому їсти, давав води, все було добре, тільки

одного було шкода Катеринці: не доводилось чути півнячого співу ні опівночі, ні вдосвіта.

— Геть зовсім схудла пташина — бубонів дід, тюпаючи до хати. — Чим так маєш страждати, то ліпше я тобі шию скручу. Наїдку з тебе ніякого, та все ж буде чим душу закропити.

Пустив його на долівку, а сам, кинувши в піч дубової кори, сів на ослоні. Півень, мабуть, розучився ходити — сидів посеред хати, розчепіривши крила.

— А-а, та ти ж, либонь, не бачиш після темряви, — здогадався дід. — Ти вже відвик од світла, песиголовцю, зовсім охляв. То й добре, менше кричатимеш, менше битимешся. Страх не люблю, коли курці відрізати голову, а вона ще скаче, ніби хоче знайти ту голову та приставити назад...

Найшов у ковбашці півжмені соняшникових зернят, сипнув на долівку, але півень і головою не ворухнув.

— О, таки засліпила тебе земля, висмоктала з тебе соки. Ну, так і бути... Ось поставлю зараз у макітру води, обпарю...

Тільки він заходився наливати води, як по дорозі стрімка гуркотнява прокотилась і наче й далі посунула на Соболівку, але й біля дідової хати не втихло. А ще через якусь хвилю в сінях загупотіло, двері полетіли назад, хряснули об стіну — і вже стояв на порозі білявий високий німець. Він поглянув на вогонь, потім, ставши на лежанку, заглянув на піч і, поморщившись, легко скочив на долівку. Щось запитав, і хоча дід нічого не зрозумів, проте відказав:

— Сам живу, старий уже, нікому не потрібен. І ніякого багатства в мене нема, і сала нема, і яєць нема. Що було — все позабирали, за вітром пішло. Кажу правду, бо вже старий, щоби вам брехати.

А сам собі думав: "Це вони, мабуть, Юрка шукають. Бо чого б на піч заглядали? Думають, що вбили, а тіло сховали..."

Нарешті німець глянув на долівку й побачив півня. Знову щось запитав у діда, і в голосі його вчулася погроза.

— Бо таки нічого нема, — й далі правив своєї Катеринка. — А хіба це півень? Здохлятина, а не півень, саме пір'я та кістки. І якби хоч співав, а то й не хрипить. Ні в борщ його, ні на печеню. Ото колись були в мене півні...

Проте німець не став слухати, що в діда колись було. Підняв півня з долівки, спершу погладив, а потім роздмухав на грудях пір'я — білий чи синій. В сутінках видалась йому та птаха не такою вже й пісною, і німець, муркнувши "гут", склав губи так, наче вже ласував свіжою курятиною.

— Та їй-богу, що не "гут", — наче аж сердито заперечив дід Катеринка. — Ось дай сюди, я дмухну.

Німець з підозрою глянув на простягнуту старечу руку, скривився — і хутенько подався геть, залишивши двері навстіж відчиненими.

— А в своїй хаті ти теж не зачиняєш, га? — кинув йому навздогін дід Катеринка.

Хотів вийти надвір, але на сінешні двері хтось накинув клямку. "Ото ще вар'ят, — бубонів дід, — украв півня, а мене замкнув, щоб не побіг і не відняв крадене... О, ще, диви, на обійсті смалити заходився, бо ж звідки цей дим сотається? Що такому — насмикає сніпків зі стріхи, а на порозі багаття розкладе..."

Взявся грюкати кулаками, але хоч би голос тобі у відповідь! Гайнув у хату, припав до шибки — стоїть біля воріт блакитноокий зайда з півнем під пахвою, всміхається. Смійся, щоб ти на кутні сміявся, але звідки ж

тоді дим оцей, що клубочиться під вікном, косами стелиться по подвір'ю? Може, привіяло його звідки... Але звідки?..

Коли біля шибки, вгорі, пролетіло охвістя вогню, Катеринка відсахнувся, рука його мимоволі потяглась до лоба, щоб перехреститись, але на півдорозі завмерла. Дід знову визирнув у вікно — тепер курохват був уже не сам, біля нього стояло ще два — мабуть, ті, що підпалювали, — і всі дивилися сюди, на дідову хату. Холод і млість пронизали дідові груди, але він усе-таки зібрався на силі, щоб рогачем вибити скло. І зразу ж звуки пострілів сіконули по вухах, і кулі з чмоканням повпивалися в глиняву стіну.

— Свят, свят! — прошепотів дід Катеринка і задки відступив до печі. — Що ж це вони коять?.. І півня мого вкрали, і зі мною... Під дібровкою під зеленою чи я у вас не молодець... тьху... верзеться...

У печі догоряла дубова кора. Катеринка дивився на неї як заворожений. Вже на черені зосталася недотліла купка, пойнята попелом, а з неї зрідка вискакували швидкі іскри. Злетівши вгору, вони зразу ж гасли, на коротку мить освітлюючи челюсті. Хата сповнювалась задушливим димом, од нього стали сльозитися очі. Знову золотисто дзизкнула іскрина — і тут Катеринка, наче його збудили, кинувся до вікна, плечима вибив раму й, обдираючи лікті та коліна, почав виборсуватися з хати, аж поки звалився біля призьби. Встав, розкуйовджений, у подертій сорочці, хотів уже за причілок шаснути, але почув регіт.

Сміялися німці. Вони дивилися на нього і дуже весело сміялись. Один з них держав каністру з бензином, другий — дрючок із обгорілою ватою, а курохват, звісно, тримав півня. Гнів збурив діда Катеринку. Одним оком шукав дрючка, а другого не спускав із тих, біля воріт.

Катеринка, стиснувши кулаки, пішов на них. І чим ближче підступав, тим веселіше їм було. Пострілів дід не почув. Не побачив і того, як півень

випав із-під німцевої пахви на землю і, змахнувши крилами, з густим лопотінням полетів між вишнями. А може, почув? А може, почув і здалось йому, що то його душа знімається в небо?

Стоячи в сінях. Вільгота бачив, як увесь Чернежин виводок вигнали надвір, вигнали й Луку, вигнали й Катерину з немовлям на руках. Німці підпалили загату зразу в кількох місцях. Вогню спершу не було видно, тільки синій димок закурівся, зав'юнився, а потім уже блиснуло білими язиками, замиготіли похапливі верчики, веселі крутені полум'я, погустішало диму. Діти чередою оточили свою матір і, попритулювавшись одне до одного, стежили за тим, що відбувається. Лука теж дивився непорушне і, спираючись на палицю, зігнувся, голову ввібрав у плечі. Вогонь уже чіплявся за стріху, прагнув вище забратись і нарешті виліз, язики його побільшали, стали червонуватими...

"Добре, що вітру нема, — мимоволі подумалося Вільготі, — тихо, то полум'я не перекинеться..."

Німці поставали віддалік і перемовлялись між собою. Мабуть, вогонь не дуже їх і приваблював, бо вони й не дивились на пожежу. Раптом почали штурхатись, і один — банькуватий здоровань з круглими плечима — взявся натирати снігом свого товариша. А той, непоказний, майже зовсім нікчемненький, з ряботинням та лишаями на запалих щоках, упав і, сміючись до сліз, не міг підвестись. Мало не схлипуючи від реготу, усе-таки встав і, спотикаючись, одбіг до тину. І тут його погляд упав на дітей, що з закам'янілими лицями дивились на нього. Німець часто закліпав повіками й затих. Урешті по лишаях звинулась ображена гримаса. Твердим кроком підійшов до Катерини і, показуючи пальцем на немовля, запитав:

— Малтшік?.. Дьєвотшка?..

Жінка дужче пригорнула дитину до грудей. У її розширених зіницях ворушились відблиски вогню.

— Дьєвотшка — карашшо! — сказав німець і хотів погладити немовля.

Але Катерина злякано відсахнулась. Це вразило молодика, і він різко вихопив дитину з материних рук. Катерина кинулася до нього, але німець одтрутив її плечем і, раптово розмахнувшись, кинув загорнуту в пелюшки дитину на хату, де вже прогоріли сніпки. Вона зникла в полум'ї, наче й не було, тільки матері вчувся кволий зойк, — але, може, то її душа зойкнула? Катерина кинулася в хату, почала лізти по драбині на горище. Висковзували з-під ніг щаблі, на плечі й на руки сипались іскри, але це її не спиняло. Вже ковтала дим, вже сама вона, здається, тліла, не тільки одяг, проте кинулася до димаря, туди, де...

— Тікайте! — крикнув Чернега своїм дітям. Але вони немов поприкипали до землі. То він аж палицею замахнувся, аж вирячився од люті:— Розбігайтесь!

Діти приснули по городі врізнобіч, ніби горох. Й одразу ж одне дивно підскочило на бігу і впало обличчям у сніг. Чернега пострілу не чув — він тільки бачив, як падає його дитина. Та, врешті, постріл таки долинув до його слуху — і дядько обернувся до паліїв. Крутоплечий здоров'як знову прицілювався на город. Чернега, майже не кульгаючи, кинувся до нього, вчепився обома руками за горло — й страшно спотворилось його обличчя. Тут підскочив лишаюватий і, піднявши автомат, вдарив Луку по голові. Чернега здригнувся раптово, й тут ще один удар примусив його поволі зігнутись і важко впасти, вгрузнувши в сніг.

"Господи, — думалося в цей час Вільготі, — і хату його спалили, й самого порішили, а хто ж мені за корову заплатить! Ех, якби знаття, то я ще зранку відвів би рябу на сусіднє село..."

Чернега не вставав. Ще одна його дитина спіткнулась і зарилася з головою в замет. Але решта вже докочувалась до яру, вже й зникала. "Хай би жили, — само собою думалося Вільготі. — Повиростають, то я

безпремінно стребую із них те, що батько заприсягався віддати. Тільки де ж це Юрко бариться? Невже й справді не прискочить, щоб захистити, щоб порятувати? Що ж, він їм і сам розкаже і за себе, й за сина, вони повинні зрозуміти".

Ось вони йдуть.

Холодно, а вони всі розгарячілі, спітнілі, навіть з рум'янцем. Бо робота така. До якої роботи приставлять чоловіка, то такий у нього й вигляд. Піти назустріч чи сховатись? Коли сховається, то подумають, що боїться, що ворог. Е-е, ні, хіба ж він ворог, хіба ж він їм лиха якого зичить... Ішов назустріч і землі під собою не чув, так обважніли ноги.

— Заходьте...

Хотів голосно сказати, а й сам не почув свого голосу. Це його налякало, і Вільгота вклонився, але очей у землю не опустив, ні, а все їх з німців не зводив. А ті поставали навколо нього, приглядалися з цікавістю.

— Правильно палите, — зміцнілим голосом мовив Вільгота. — Усі вони активісти й більшовики. — І однією рукою показав на Меланчину хату, ще незачепану, а другою — на Чернежину, охоплену полум'ям, буйну.

— К-караш-шо! — підохотливе обізвався лишаюватий. Вільгота відповів йому вдячним поглядом — ай справді, не такий він виродок, як здаля могло показатись. Хіба посеред нашого брата мало таких, що доля обійшла вродою, наділила такими парсунами, що й удень, не тільки вночі, ліпше обминути, щоб не перелякатись?!

— А Юрко мій, мабуть, теж десь палить, еге? — зовсім уже повеселів Вільгота і, помітивши, що його не зрозуміли, пояснив: — Поліцаєм мій Юрко, помагає вам, бо хіба ви самі справилися б?

І зразу язик прикусив — навіщо ото говорити, справилися б чи не справилися б? Не його це діло, а їхнє. Проте вони, либонь, не втямили нічого, бо лишаюватий знову підохотливе кинув:

— К-караш-шо!

— Еге, харашо, — згодився Вільгота.

Німці перезирнулись між собою. Відчувши непевність, Вільгота заспішив:

— Коли хочете, я вам усе тут покажу... Де хто ховається... Все покажу... В оцій хаті, — показував на свою, — безпечно... Та куди ж ви йдете? Кажу, що це моя, а мій син Юрко...

І закляклими од жаху очима дивився на ствол автомата, який наставляв на нього лишаюватий. І вже не міг видобути з грудей жодного слова — там усе більшала та більшала гаряча пустка, а в голові раптово зашуміло, немов у ній зненацька пустився рясний весняний дощ, залопотів по широкому листю, закльокав по калюжах і все густішав, краплини падали більші, билися лункіше...

— Ха-ра-шо... — видихнув Вільгота.

Почали з окопів розходитись. Зразу йшли гуртом, так безпечніше здавалось, а тільки до села наблизились — тут уже хто куди, кому як додому ближче. Йшли й оглядались — одне на одного та на німців, що зостались позаду, не поспішали ні в машини сідати, ні на мотоцикли. Вже сутеніти почало, все примеркало, люди також потроху пригасали, наче з них вибігало та виціджувалося світло. І здавалось, що не сніг лежав довкруг, а синюватий смуток.

Юхим спершу надумав іти на Балабанівку — на цьому кутку в нього жив далекий родич, з яким вони оце були на окопах. Родич казав, що має

флягу німецького спирту, можна б погрітись, бо хто зна, коли ще доведеться пити. Він був не з пропащих п'яничок, та й скупуватий удався, але захотілось йому зараз щось добре зробити для Юхима, бо хоч скільки вони жили в одному селі, скільки були родичами — ніколи він нічого і не дав йому, й не порадив добре.

— А на закуску теж найдеться щось, — говорив, ховаючи холодні та розсудливі очі. — Там крапля олії, цибулина.

— І не кажіть! — вигукнув Юхим, відчуваючи голод. — Сьогодні так виробився, набігався, як бездомний пес, а в роті нічого не мав. Коли кличете, не відмовлюсь.

— Уже й бараболя якась звариться.

— Це ж і бараболю можна підсмачити олійкою, еге? — збуджено допитувався голодний Юхим.

— А чого ж... — невиразно мимрив далекий родич, якому було шкода тратити олію ще й на варену картоплю. — Можна з олією, а можна й так. Бо спирт — це ж і закуска, і жири.

— От би на став заглянути, може, тамки під кригою риби надушилось. Нічого, що душена, їсти можна.

— Е-е, якби ж то... Дочекаємось весни, а там і гранатою можна глушити. Я вже запас із тих гранат маю на мій вік вистачить.

"Ти бач, який кебетливий, — подумалося Юхимові, — Треба й собі назбирати всякого залізяччя, а то війні ось-ось амба, а я ніякої хороби й не прибережу собі. А треба, треба — в людей не допозичаєшся".

— Слухай, — майже пошепки мовив Юхим і озирнувся, хоч біля них нікого не було. — І чого наші ждуть? Вдарили б — та й усе.

— Вдарять...

— Уже той фронт і чуєш, тільки не бачиш.

— Коли стемніє, то видно.

— А може, цієї ночі?.. — і не доказав.

— Може, й цієї... Тільки б у нас не було колотнечі ніякої, бо тоді — не обібратися лиха.

— Гірше не буде, ніж в... О, горить! Це ж на Соболівці. Що б могло зайнятись? Ген як славно дим валить.

Зупинились і вбирали зором ту пожежу. Та коли спалахнуло ще в одному місці — стояти вже не могли. Отже, і їх не минула та гірка доля, яка погибеллю прокотилася по сусідніх селах, залишивши згарища й задерті в небо бовдури. Не встиг іще Юхим і отямитись, як родича поруч уже не було — ген-ген чимдуху потягнув на Балабанівку... А куди ж йому?.. Ноги самі рушили, ноги самі понесли додому. Вже добре бачив, що горять хати. Ген ще одна закурілася, легеньке сіре клоччя загойдалось над нею, під тим клоччям в'юнко заметушились вогники. Чия ж то? А то чия?

Врешті почув постріли і припав за горбком. Що ж це коїться? Невже і його хату палитимуть? А в чому ж він житиме? А де житиме Тетяна? Господи, скільки вона з ним, Юхимом, натерпілася, а тепер ще й таке горе? Скільки ж та жінка може терпіти?

Зараз він ненавидів увесь світ, а найдужче себе. Гнів бухтів у ньому, й від того гніву стало так гаряче, ніби він не до снігу припадав, а серед палаючих хат стояв.

— І нащо мене земля носить? — шепнув. — І чого вона досі не запалася піді мною? Щоб провалився я...

Гадалось, що якби зараз був удома, що якби ліпше поводився з жінкою, то не було б цього... Спомин про Тетяну підстьобував, не давав сидіти. Схопився і спершу неквапно, а далі все хутчіш став наближатися до Соболівки.

— Треба їй сказати, — бубонів, — що хочу з нею помиритись. Що не такі вже ми молоді, щоб сходитись та розходитись. Бо сміялися з нас і сміятимуться, а ми хіба не люди?

Хата діда Катеринки, що зайнялася перша, горіла, мов скирта соломи. Юхим хотів пробігти мимо, але щось припинило його. Пожежа, яку побачив зблизька, не налякала й не пригнітила його. Юхима здивувало, що стара яблуня, котра росла під самісіньким вікном, також горить. Якби аараз побачив палаючу землю або палаючий сніг, то це вразило б його менше. А то — жива яблуня!...! вже тоді аж угледів діда Катеринку на стежці й гукнув:

— Діду! А ви чого лежите?! Вставайте й гасіть! Ого, мабуть, добре поклало ото старого, що не чує й не зводиться.

— Вставайте!.. — крикнув і побіг далі. Горіли й сусідні хати, але він якось їх не помічав. Бубонів:— Це ж Тетяна сердиться на мене... А чого сердитись? Ну, не помирились, то помиримося... Думає, за портфель на неї маю серце. Та нехай той потфель пропаде, коли за нього гризтись.

Он із їхнього подвір'я скільки диму валить. Ну, це, либонь, од сусідів смикнуло вітерцем — і вже всеньке обійстя застелило чужим димом. Але чого ж це Тетяни ніде не видно? Невже й досі портфель шукає? Але хіба вона не бачить, що їхня хата полум'ям сходить?

— Тетяно! — хотів покликати. Але крик застряв у горлі.

І впав Юхим — не було за що перечепитись, а він таки впав. Руки послав уперед, щоб звестись, а земля візьми й провались під тобою, і пухка така, як чорний туман...

— З млина нікуди тебе не випущу, — сказав півпарубка. — А коли прийдуть і сюди, то буду боронитись.

Галя як сіла під стіною, як впустила голову на коліна, так і не підвелась. Але в її поставі він уловив недовір'я.

— Це вже не млин, а трухлятина. Три літа не мололи тут, не навідувався ніхто. Не повинні б... Та коли що — тебе не віддам. Чуєш?

Галя мовчала. Півпарубка зігнувся, підвів їй голову. Очі в дівчини напіврозплющені, пашіли сухим блиском. Благальне силкувався заглянути в їхню глибину, наче хотів випросити бодай натяк на згоду. Але дівчина дивилась на нього — й не бачила. Він це добре відчував — вона його не бачить, бо все єство її зосередилось на своєму, на болючому.

— До матері... — врешті видушила вона.

Півпарубка все не відпускав її голову.

— Хай смеркне-Обізвалася Мотря з Торбою:

— Може, ви їсти хочете? У мене тут назбирано... Ось варена картоплина, сухарики є, а ще сушені грушки. Дали буряк в якійсь хаті, але ж його спекти треба, бо сирий. Я печені буряки люблю...

Все те витягувала з торби, розглядала, обдмухувала. Шкоринка здалась її зацвілою, то понюхала, взялася нігтем зчищати цвіль. Головку часнику видобула, червоненьку цибулину. Дуже хотілося їй, щоб у торбі знайшовся кусник сала, але скільки порпалась там — не було. Таки не подали їй сала за останній тиждень ні разу. І ганчір'я всякого почало

менше перепадати — ген на ногах, обв'язане мотузками, уже позношувалось, треба б цілішого. Мотря зітхнула й заходилась переминати в беззубому роті оту шкоринку, — не засувати ж її назад, щоб зовсім пропала.

Так вони й сиділи — півпарубка з Галею біля стіни, а прошачка під стовпом. У млині все потроху насуплювалось, і кутки блимали на них з глухуватою неприязню; з дірок у стелі проціджувалось чи те примарне світло дня, чи то рідесенький, розпорошений попіл вечора. Хоч би тобі вода шелеснула чи тоненько, по-пташиному пискнула внизу під колесами, — ні, тихо, позамерзало все, скуте кригою. Тільки різким, пропахлим старою курявою холодком дме з-під дощок, і павутиння важко пообвисало по стінах, обсипане чи то давнім борошном, чи то інеєм.

Півпарубка насторожився — наче голоси знадвору вчулись. Приклав вухо до стіни, але хіба вловиш що-небудь через таку грубу?.. Одхилив двері, а під млином троє дітей. Блискають переляканими очима й туляться одне до одного, бо роздягнуті й босі. Він спершу й не впізнав їх — може, які приблудні чи біженці, бо хіба мало зараз таких по світу скитається?.. Але по очах їхніх застеріг, що впізнали його, і зразу ж майнуло: Чернежині!

Спершу не хотіли йти в млин, то він їх позатягував. І все сварився, що вони своєї хати не тримаються, що позавіює їх де-небудь, аж весною познаходять кості.

— І за чим ваш батько дивиться, га? Якби в мене такі були, то з ранку до вечора тільки те й робив би, що березовою кашею годував... Ну, чого мовчиш, Марку? Обізвись. Диви-но, які шмаркляки позамерзали під носом.

Марко, наступаючи собі ногою на ногу, щоб тепліше було, сказав:

— Тата вбили.

— Отакої! — вихопилось у півпарубка. — Та ми ж недавно з ним на цвинтарі були... Це що він торочить, Ганко?

У Ганки тремтіли руки — чи від холоду, чи від страху. Одвернулась, наче й не хотіла говорити з півпаруб-ком. А Марко:

— І хату нашу спалили. А Саньку в огонь жбурнули, то мати за нею кинулась.

— Це правда, Павле? — вицвілим, якимось жалібним голосом звернувся півпарубка до найстаршого серед дітей. — Чого ж ти мовчиш?

Павло не одвернувся, не одвів погляду, прямо дивився на півпарубка. Й нічого не відповідав.

— А потім, — взявся далі розказувати найменший, Марко, — тато як крикнуть нам: "Тікайте! Хто куди!" Ми й побігли. Та підстрелили Марійку, Максима і Федька теж підстрелили... А Михайла аж у полі догнало. Він щось кричав, але ми далі побігли.

— Марку... Ганко... Павле...

— Весь куток палять. Я хотів подивитись, то вони, — показав на брата й сестру, — не дали мені.

Раптом Галя скочила і до дверей метнулась. Півпарубка наздогнав, схопив її за плечі й не пускав.

— До матері, — виривалась дівчина. — Пусти!

— Не пущу, — борюкався з нею півпарубка. — Нікуди не пущу.

Але дівчина зовсім розуму відбігла. Била його ліктем, дряпала і все поривалась до дверей. Півпарубка навіть не одвертався од її ударів, тільки коли по лицю перепадало, то щулився.

— Чого присмоктався? Чого до мене липнеш? Куди не повернуся — все ти і ти. Ще ніколи такого ворога не мала.

А він тільки губи закушував — то верхню, то нижню, і все не обзивався, ніби язик проковтнув. І крапельки крові вогко поблискували на губах. Ось Галя тернула їх ліктем, розмазала — і наче одблиск пожежі впав на його лице.

Врешті вона вгамувалась. Раптово тіло її обм'якло, зір прижухнув, наче мрякою заволокло. Півпарубка якусь хвилю пригортав дівчину однією рукою до себе, потім перехилився набік, потягнув до стіни.

Мотря з Торбою встала, підійшла до дітей. Давала їм сушені грушки, цвілі шкоринки, але діти не брали. Вони стояли тісною купкою, наступали собі на ноги та ще розглядались по боках, немов їх оточували палаючі стіни, немов ось-ось мала впасти на їхні голови стеля.

— Взути вас треба, — сказала Мотря. — Ось я зараз... Нагнулася за мішком і почала дерти його навпіл. Потім найшла кілька мотузочків і взялася тією мішковиною обмотувати Маркові ноги. Запримітила в кутку жмуток закостриченого клоччя, обтушкувала ним підошви й литки, потім ще мішковиною, а тоді вже мотузками. Діти з увагою стежили за нею.

— Не пропадати ж, — бубоніла Мотря. — Коли такі малі повмирають, то що буде? Хай уже по мені невзабарі одспіває метелиця, але ж ви, зелененькі, не в'яньте, не сохніть, хай уже я...

Мішків вистачило ще для Ганки, а для Павла — лиш на одну ногу, то Мотря повисипала все зі своєї торби і нею обмотала.

— Тепер, — сказала, — знімати не треба. Так і ходіть, так і спіть. А коли надибаєте які лахи, підніміть і намотайте собі.

Діти слухали її поради, мовчали.

— Не пропадете, — говорила Мотря. — Будете ходити зі мною, світ не без горя, але й не без добрих людей. Навчитеся гарні слова говорити, а за ті слова буде вам шана й оддяка. Ось повторюйте слідком за мною: не збирайте собі скарбів на землі, де міль і тля їсть і де злодії підкопуються і крадуть.

— ...підкопуються і крадуть, — прошепотів найменший, Марко.

— Збирайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні тля не їсть і де злодії не підкопуються й не крадуть.

— ...не підкопуються й не крадуть.

— Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше.

— ...буде й серце ваше.

— Блаженні вбогі духом, бо такі втішаться. Блаженні сумні, бо такі втішаться. Блаженні тихі, бо такі осягнуть землю. Блаженні голодні й жадні правди, бо такі наситяться. Блаженні милостиві, бо такі будуть помилувані.

— ...будуть помилувані.

— Ви сіль землі: коли сіль звітріє, то чим солити? Ні на що не годиться вона, тільки щоб викинути геть і щоб топтали її люди. Ви світло світу...

— ...світло світу... — мимоволі, тихенько повторював Марко, бо слова ті падали на його душу, як зерно на спраглу землю.

Сутеніло; наливався темрявою глухий млин. Тихе Мотрине казання ледь-ледь чулось і примарне, таємниче згасало. Та ще раз у раз підпалювало дитячі очі, які спалахували гіркуватим, заглибленим вогнем. Галя спала, й півпарубка відчував своєю долонею, як б'ється її серце. Він так прислухався до того тукання, що не чув ні Мотриних повчань, ні того, як здалеку доноситься гуркіт моторів. Та врешті гарчання моторів заглушило биття серця, і він скочив, виглянув за поріг. Зразу ж відсахнувся, почав зачиняти двері на грубий залізний прогонич. Замкнув — і побіг до коша, де під купою дерті був схований автомат.

Але на півдорозі його спинив глухуватий голос, у якому прокльовувалась тонким живчиком пристрасть. Мотря повчала:

— І коли права рука блазнить тебе, відітни її й кинь од себе; більша-бо користь тобі, щоб один із членів твоїх згинув, а не все тіло твоє вкинуто в пекло.

— ...вкинуто в пекло.

— Ти бач! — здивувався півпарубка. — І складно ж ви чешете, тітко. Але нащо їх такого навчати?

— Коли ж око твоє праве блазнить тебе, вирви його... — бубоніла, наче й не чуючи його, Мотря.

— Та годі, годі! — закричав півпарубка, бо мотори вже сопли під млином. — Не забивайте дітям памороки, чуєте!

Був уже біля коша, рука нишпорила під дертю, ось пальці наткнулись на холодне залізо. Не збирався так просто віддавати своє життя. Не

хотів, щоб безкарно вбивали оцих дітей, яких не зуміли вистріляти гуртом. Не дасть, бо він не безтямне дерево, він не бездушний камінь.

Посіявся сніг за шию — задер голову й крізь велику шпарину побачив біло-рожеву пелюстину молодого місяця. Чи то тільки здалось, що місяць?..

Полоснув чергою по машині — й вона звернула вбік, та зразу ж забуксувала. Темні постаті скочили на сніг, і півпарубка, навіть не цілячись, скосив одного, другого... Оце вам! За все!.. За все...

З натугою розклеплювала повіки, а вони ж обважніли, наче згори покладено мідні п'ятаки. Вона й рукою хотіла ворухнути, щоб зняти п'ятака, але рука лежала мертвою колодою. Опитувалася зітхнути, але сили не було, то тільки в думках зітхнула. Мороком повнилась голова; здавалось, дрімає. Але... звідки цей чад? Невже хтось каглу заткнув? Це ж треба встати й відіткнути, бо хіба ж довго задихнутись?

Врешті розплющила очі. Побачила над собою низький, задимлений сволок — наче зовсім опустився, лежить мало не на грудях. Треба буде якого чоловіка закликати, щоб стовпа поставив, бо й стеля отак завалиться, а хата ж їхня стара, давно ставлена.

Шибки поблискують — невже під вечір випогодилось та місяць уповні зійшов? Силкувалась повернути голову, щоб глянути у вікно, але в'язи ниють, немов туди цвяхів понабивано. І кожен цвяшок так жалить, так впивається! Хай жалять, хай упиваються, бо коли вона не встане сама, то хто її зведе? І, крекчучи, почала вставати.

Але ж хіба це місяць так світить? Ген, за воринням, жахкотить того вогню, наче хура хмизу горить. Поволеньки злазила на долівку — і хата попливла, закрутилась. Добре ж побито її, добре змордовано, щоб вас так свята земля мордувала. Що ступінь — то все на тебе падає, а перед очима кружала, наче решета, повні блакитного жару.

Горіла вся Соболівка. Кожна хата мала золотий верх, була вшита не сніпками, а миготливими язиками полум'я, які струменисте збігали догори, а то зненацька іскристий віхоть виростав, виростав — і сягав мало не до неба.

Меланка відчувала, що той жар починає пекти її тіло. Одійшла на задвір'я — її хата стояла незачепана і, освітлена з боків, здавалось, ось-ось також спалахне. Меланка пройшла по межі, але й тут було важко дихати, бо дим котився на неї, і часом на город лягали криваві смуги. Вона одступила ще далі, ближче до берега, і тут, поміж лозами, під обвислим вербовим віттям, теж не було чим дихати. Немов між небом і землею повигоряло все повітря, а зостався лише дим, дим, дим...

Пішла через кущі, і тут якийсь клубок пролетів перед нею і з шумом упав попереду, застрявши поміж лозою. Меланка спинилась, приглядаючись, а потім — якась спорожніла й байдужа — рушила прямо на той клубок. Це був півень. Меланка підняла його й притулила до грудей.

Від села долинули постріли, і вона стала. Потім звернула ліворуч, перебрела, спотикаючись, через верболози — й опинилась у полі. Йшла і йшла, притискаючи півня до грудей. Опинившись на горбку, знову глянула на Соболівку — віддалік пожежа здавалась не така бурхлива, хати догоряли рівно й спокійно.

Півень у її руках мовчав. З його очей стриміли, здається, тремтячі вістря вогнистих шпильок.